MONUMENTEN INVENTARISATIE PROJECT

GEMEENTE AMERONGEN

Drs. L.H.M. Olde Meierink
Drs. A.L. Vernooij

© PROVINCIE UTRECHT DIENST RUIMTE EN GROEN 1992

VOORWOORD

Voor U ligt het rapport betreffende de gemeente Amerongen van het Monumenten Inventarisatie Project in de provincie Utrecht. Mede dankzij de inbreng van de gemeente Amerongen en vele van haar inwoners treft U in dit rapport een schat aan gegevens over gebouwen, gebieden en andere cultuurhistorisch waardevolle elementen aan.

Het Monumenten Inventarisatie Project is een initiatief van de rijksoverheid om binnen een korte periode (1987-1992) een landelijk overzicht te verkrijgen van de jongere bouwkunst en stedebouw tussen 1850 en 1940. De uitvoering van dit project is in handen gelegd van de provincies en de vier grote steden. De Provincie Utrecht heeft een aanzienlijke bijdrage geleverd aan het M.I.P. door ook de oudere bouwkunst van vóór 1850 te inventariseren volgens de standaard-methodiek. Op deze wijze kan een complete en geautomatiseerde databank van alle cultuurhistorisch waardevolle elementen opgebouwd worden.

De breed opgezette inventarisatie per gemeente dient als basis voor een nadere selectie ten behoeve van plaatsing op de rijksmonumentenlijst, een procedure die na 1992 zal gaan plaats vinden.

In meer algemene zin vormt het M.I.P. een uitgangspunt voor het beleid van de drie overheden ten aanzien van monumentenzorg, stadsvernieuwing en ruimtelijke ordening. Het kan dienen als materiaal voor publicaties in zowel toeristische als wetenschappelijke sfeer. In de laatste plaats, kan dit onderzoek bijdragen aan de kennis van en de waardering voor ons cultureel erfgoed.

mr D.H. Kok
Lid van Gedeputeerde Staten van Utrecht

INHOUDSOPGAVE

Verantwoording 5

DEEL A
BESCHRIJVING VAN DE HISTORISCH-RUIMTELIJKE ONTWIKKELING 7

1 Inleiding 9

2 Bodemgesteldheid en afwatering 10

3 Occupatie en ruimtelijke ontwikkeling tot 1850 11
3.1 Vroege bewoning 11
3.2 Ontginning 11
3.3 Grondgebruik 13
3.3.1 Agrarisch grondgebruik 13
3.3.2 Delfstoffenwinning 14
3.4 Infrastructuur 14
3.4.1 Landwegen 14
3.4.2 Waterwegen 15
3.4.3 Dijken en kades 15
3.4.4 Militaire infrastructuur 17
3.5 Nederzettingen 17
3.5.1 Amerongen 17
3.5.2 Dwarsweg en De Haar 21
3.5.3 Elst 22
3.5.4 Verspreide bebouwing 22
3.5.5 Bijzondere bebouwing 22

4 Ruimtelijke ontwikkeling 1850-1940 23
4.1 Ruimtelijke structuur omstreeks 1850 23
4.2 Grondgebruik 23
4.2.1 Agrarisch grondgebruik 23
4.2.2 Bebossing 25
4.3 Infrastructuur 25
4.3.1 Landwegen 25
4.3.2 Waterwegen 26
4.3.3 Spoor- en tramwegen 26
4.4 Nederzettingen 27
4.4.1 Amerongen 27
4.4.2 Dwarsweg en Overberg 29
4.4.3 Elst 29
4.4.4 Verspreide bebouwing 29

5 Recente ruimtelijke ontwikkelingen 30

DEEL B INVENTARISATIE 31

1 Stedebouwkundige typologie 32
1.1 Gebieden binnen de bebouwde kom 32
1.1.1 Dorpskernen vóór 1850 32
1.1.2 Dorpskernen 1850-1940 32
1.2 Gebieden buiten de bebouwde kom 32
1.2.1 Boerderijstroken vóór 1850 33

2 Gebieden met bijzondere waarden 34
2.1 Inleiding 34
2.2 Inventarisatie van gebieden met bijzondere waarden 36
2.2.1 Amerongen 37
2.2.2 Rijndijk 43
2.2.3 Grebbelinie 45

3 Archeologische terreinen en historisch-geografische elementen en structuren 50
3.1 Archeologische terreinen 51
3.2 Historisch-geografische elementen 51

4 Overzicht van de bebouwing 52
4.1 Bruggen, sluizen en andere weg- en waterbouwkundige werken en derzelver hulpmiddelen 52
4.2 Voorwerpen op velden, pleinen en straten 52
4.3 Kerkelijke gebouwen en bijzondere onderdelen daarvan, alsmede woningen voor kerkelijke functionarissen 52
4.4 Uitvaartcentra en begraafplaatsen 53
4.5 Handels- en kantoorgebouwen en gebouwen voor transport en opslag 53
4.6 Gebouwen van liefdadigheid, gezondheidszorg, wetenschap en cultuur 54
4.7 Gebouwen voor sport, recreatie, vereniging, vergadering en horeca 54
4.8 Kastelen, landhuizen, buitenplaatsen, historische parken en tuinen en daarbij behorende bijgebouwen en objecten 54
4.9 Woningen en woningbouwcomplexen 56
4.10 Boerderijen 57
4.11 Bedrijfsgebouwen 59

5 Inventarisatie van bouwkundige objecten 60
5.1 Toelichting 60
5.2 Objectinventarisatie 1

LITERATUUR EN BRONNEN

BIJLAGEN

1 Adressenlijst opgenomen objecten

VERANTWOORDING

Dit rapport verschijnt in het kader van het Monumenten Inventarisatie Project in de provincie Utrecht. Het betreft de gemeente Amerongen, die deel uitmaakt van het inventarisatiegebied 'Utrechtse Heuvelrug'.

De opzet, indeling en gevolgde methodiek zijn in globale zin conform de richtlijnen, die door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg zijn opgesteld. Op enkele punten is er sprake van een aanvulling of uitbreiding. Zo is er relatief meer aandacht besteed aan de occupatie en de ruimtelijke ontwikkeling in de periode vóór 1850. Een vergelijkbare uitbreiding betreft de objectinventarisatie zelf. De inventarisatie behelst ook de beschrijving en documentatie van cultuurhistorisch waardevolle objecten uit de periode vóór 1850, inclusief de reeds beschermde monumenten.
Het rapport bestaat uit twee delen: deel A geeft een beschrijving van de historisch-ruimtelijke ontwikkeling in drie perioden (vóór 1850, 1850-1940, 1940-heden) en deel B bevat de eigenlijke inventarisatie. Hoofdmoot van deel B vormt de object-inventarisatie. Daaraan voorafgaand worden achtereenvolgens beschreven de stedebouwkundige typologie, de gebieden met bijzondere waarden, de archeologische terreinen (volgens opgave R.O.B.), de historisch-landschappelijke elementen en de bouwkundige typologie.
Als bijlage treft U aan een alfabetische adressenlijst van alle opgenomen objecten, zowel die van vóór 1850 als die uit de periode 1850-1940, inclusief de reeds beschermde rijksmonumenten. Bij ieder adres is het bouwtype vermeld alsmede een voorselectie in drie categoriëen. Op basis van een aantal criteria is aan het MIP deze nadere selectie toegevoegd om binnen de brede inventarisatie een gedifferentiëerd monumentenbeleid te kunnen voeren: categorie 1 bevat de meest waardevolle panden en kan een uitgangspunt zijn voor de selectie op rijksniveau. Tevens zijn dit de potentiële gemeentelijke monumenten, die aangevuld kunnen worden met objecten uit categorie 2, zeker wanneer deze zich in gebieden met "bijzondere waarden" bevinden. Categorie 3 zijn objecten die enige cultuur-historische waarde bezitten en van ondersteunende betekenis zijn, met name binnen de genoemde gebieden. Deze objecten zijn niet "zwaar" genoeg voor een stringente bescherming maar dienen eerder betrokken te worden bij het ruimtelijkordeningsbeleid en het welstandstoezicht.

Drs. R.K.M. Blijdenstijn,

Projectleider M.I.P.,
Provincie Utrecht.

DEEL A BESCHRIJVING VAN DE HISTORISCH-RUIMTELIJKE ONTWIKKELING

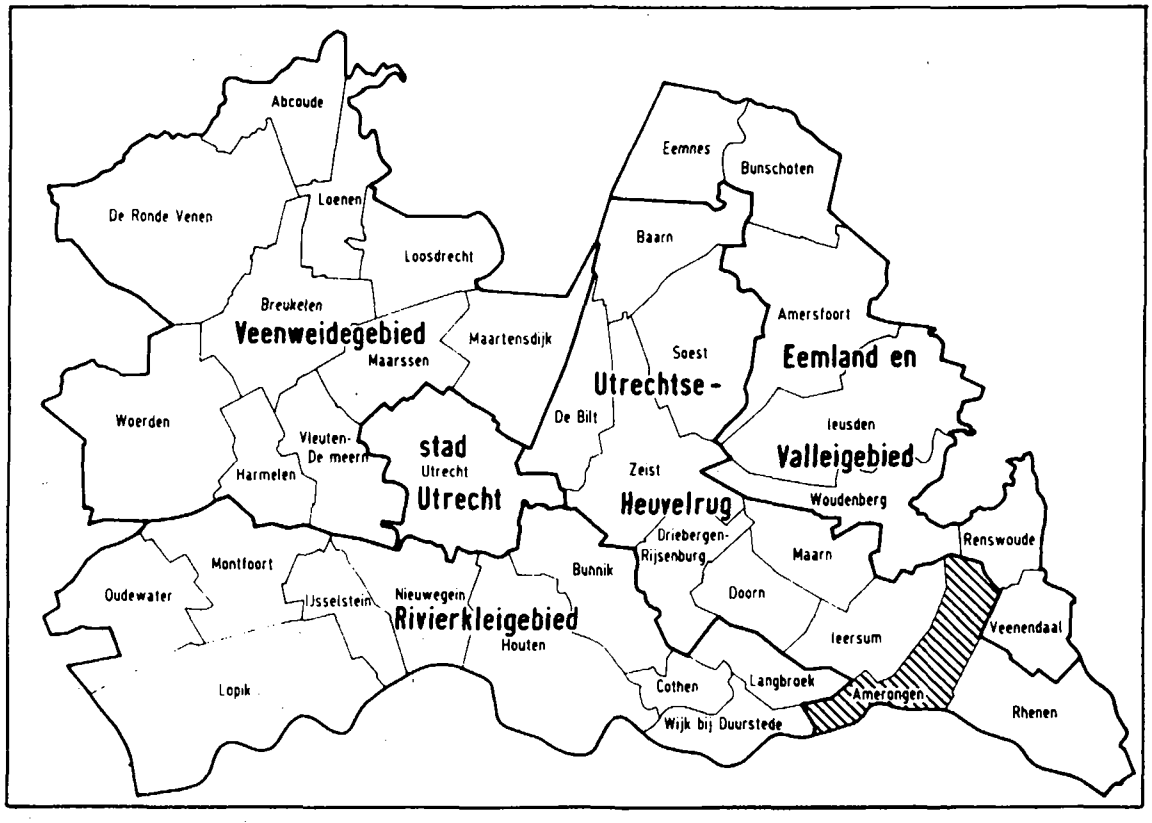

Afb. 1 Gebiedsindeling Monumenten Inventarisatie Project provincie Utrecht.

1 INLEIDING

De gemeente Amerongen ligt in het zuidoosten van de provincie Utrecht. Een groot deel van de gemeente, te weten het beboste middengebied, maakt deel uit van de Utrechtse Heuvelrug. Het zuidelijke en zuidwestelijke deel van Amerongen grenst aan de rivier de Rijn.

Binnen het kader van het MIP maakt de gemeente deel uit van de regio 'Utrechtse Heuvelrug'.

Binnen de gemeente vormt het dorp Amerongen de belangrijkste nederzetting. De historische dorpskern, met als karakteristieke elementen onder meer de 15de-eeuwse kerk, het 17de-eeuwse voorname kasteel Amerongen, de centrale dorpsruimte De Hof en het aan het reliëf aangepaste wegenpatroon, heeft veel van haar historische kwaliteiten behouden. Nieuwbouw heeft vooral buiten de historische dorpskern, aan de noordzijde ervan, plaatsgevonden.

In het zuidoosten, op de grens met Rhenen, ligt een klein deel van de dorpsbebouwing van Elst op het grondgebied van Amerongen. In het noordelijke deel van Amerongen, aan de 'overzijde' van het Amerongsche Bosch ligt de bebouwing nogal verspreid; in dit gebied ligt de dorpskern Overberg.

Op 1 juni 1989 bedroeg het inwonertal van de gemeente 6.673 personen. De gemeente beslaat een oppervlakte van 3078 HA.

2 BODEMGESTELDHEID EN AFWATERING

De bodemgesteldheid van een groot deel van Amerongen is bepaald door de in de ijstijd opgestuwde Heuvelrug. De bodem in dit gebied bestaat uit grof, grindhoudend zand. Aan weerszijden wordt de Heuvelrug begrensd door lager gelegen gebieden. Aan de zuidwestzijde gaan de afzettingen van de Heuvelrug over in rivierklei-afzettingen. Nabij het dorp Amerongen is deze overgang van stuwwal naar rivierafzettingen goed in het landschap zichtbaar: de stuwwal heeft ter plaatse een steile helling die abrupt overgaat in de vlakte van de uiterwaarden.

De engen, de oude bouwlanden van Amerongen, die in een langgerekte strook aan de flank van de Heuvelrug waren gelegen, zijn tegenwoordig ten gevolge van naoorlogse overbouwing nauwelijks meer herkenbaar.

Het ten noorden van de Heuvelrug gelegen gebied maakt in bodemkundig opzicht deel uit van de Gelderse Vallei. Nu liggen in dit gebied dekzanden aan de oppervlakte. Dit is veroorzaakt doordat in de periode na de middeleeuwen het veen, dat een groot deel van dit gebied bedekte, is afgegraven (zie verder de gebiedsbeschrijving Utrechtse Heuvelrug).

Dankzij de hoge ligging van de meeste gronden heeft een groot deel van het gebied een natuurlijke afvloeiing van het water via de bodem. Het lager gelegen noordelijke gebied loost op het Valleikanaal, dat in de jaren 1937-49 is aangelegd; daarvoor vond lozing plaats op de Bisschop Davidsgrift.

De binnendijkse gronden ten zuidwesten van het dorp Amerongen wateren af via de Amerongerwetering, die via een schutsluis in verbinding staat met de Kromme Rijn bij Wijk bij Duurstede.

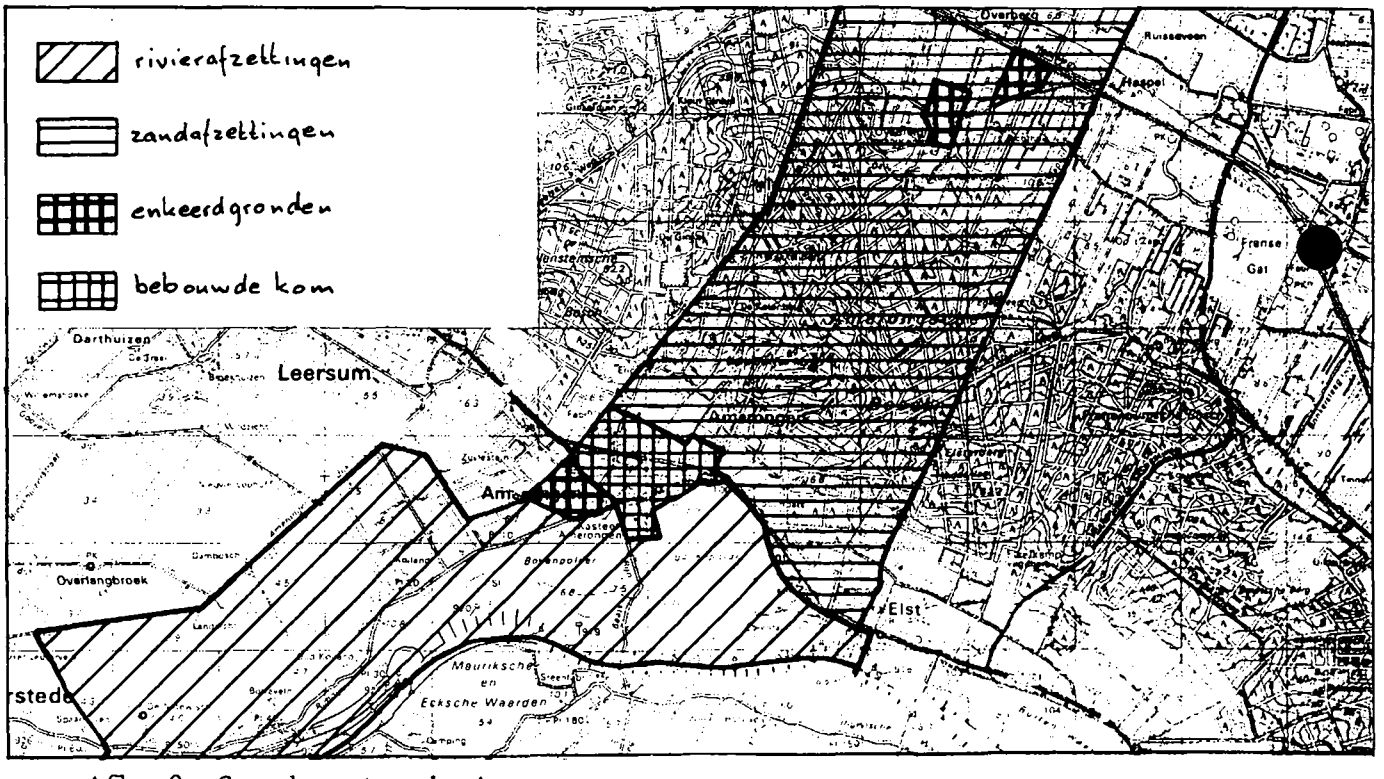

Afb. 2 Grondsoorten in Amerongen.

3 OCCUPATIE EN RUIMTELIJKE ONTWIKKELING TOT 1850

3.1 VROEGE BEWONING

Op veel plaatsen zijn aan de zuidwestzijde van de Heuvelrug sporen van prehistorische bewoning gevonden. In Amerongen zijn enkele vindplaatsen bekend van grafheuvels uit de IJzertijd, te weten bij de Keienberg, Hazenberg, Veenseweg, Galgenberg en nabij de Bosweg (zie deel B; 3.1).

3.2 ONTGINNING

Bewoning vanaf de Karolingische tijd
De naam Amerongen komt voor het eerst op schrift voor in een document uit de 12de eeuw (1126) als 'Amerungon'. De bewoning van het gebied gaat zeker verder in de tijd terug. Misschien is het gebied zelfs vanaf de IJzertijd voortdurend bewoond geweest. Bodemvondsten wijzen uit dat er in ieder geval reeds in de Karolingische tijd in het gebied gewoond werd. De bewoning betrof slechts een klein gedeelte van het huidige dorpsgebied. Een kleine nederzetting bevond zich in dezelfde overgangszone als waar in de late Middeleeuwen de engen, de akkercomplexen, lagen. Of deze vroege nederzetting zich op exact dezelfde plek heeft bevonden als het latere dorp Amerongen is niet bekend; het lijkt wel waarschijnlijk.

Ontginning van De Hoeven
In de 10de of 11de eeuw vond ontginning van de Hoeven (het aan de huidige Lekdijk grenzende gebied van Amerongen) plaats. Deze ontginning werd uitgevoerd binnen het domeinstelsel, waarbij de beide domeinheren in Amerongen (de domproost en de heer van Abcoude) grote stukken voor zichzelf reserveerden. Het overige land werd in de 14de eeuw meest in tijns gehouden van de domproost.

Het grootste deel van het nieuwe land werd verdeeld in stukken van een hoeve groot (ca. 14 HA).

Afgraving en ontginning van de Ameronger Venen
Door de Utrechtse bisschop David van Bourgondië werd de ontsluiting van de Ameronger en Rhenense venen ter hand genomen. Ten behoeve van de veenexploitatie liet hij in 1473 een afvoerkanaal graven, de naar hem genoemde Bisschop Davidsgrift. Reeds enkele jaren eerder, in 1466, verpachtte hij aan enkele personen voor de periode van veertig jaar de vervening van de Ameronger venen. De vervening kwam echter pas goed op gang omstreeks 1550. In de 17de eeuw werden veel stukken verveend land aan particulieren verkocht, die het vermoedelijk als landbouwgrond in gebruik namen.

De vervening is lang, op kleine schaal (?) doorgegaan. Tot in de tweede helft van de 19de eeuw werd melding gemaakt van turfwinning in Amerongen.

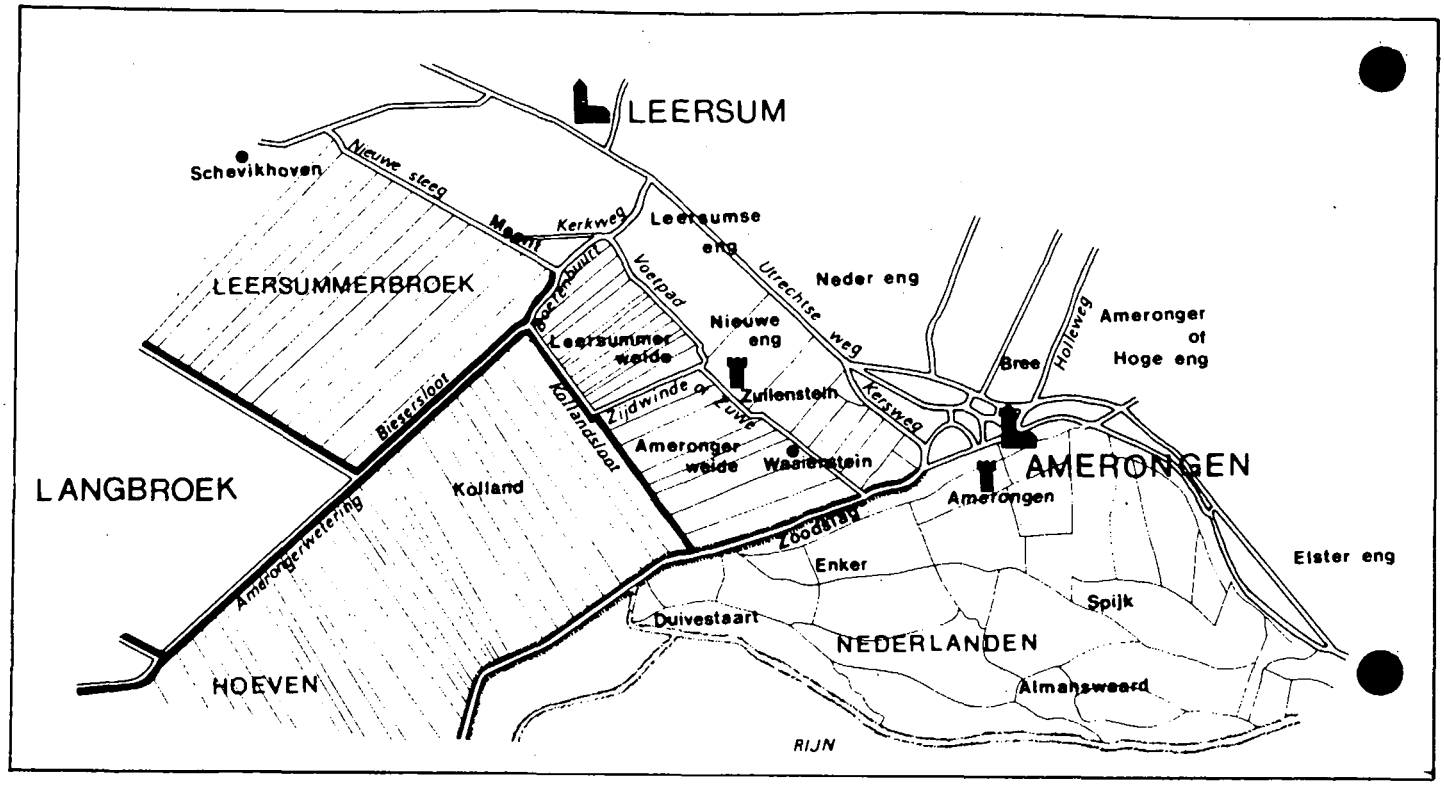

Afb. 3 Situering van de engen, weiden en broeken in Leersum en Amerongen (uit: Dekker 1983).

3.3 GRONDGEBRUIK

3.3.1 Agrarisch grondgebruik

Vrijwel alle grond was op een of andere wijze van belang als onderdeel van de agrarische bedrijfsvoering. Een groot deel van het heide en bosgebied werd echter extensief benut (beweiding) en is daarom niet tot het agrarische gebied gerekend.

Het meest intensief gebruikt en bewerkt was de eng, het direct aan de rand van het dorp gelegen akkerland. De lager gelegen gebieden waren grotendeels in gebruik als weide of hooiland. De hogere delen van de Heuvelrug waren grotendeels in gebruik als extensief weidegebied (schapenhouderij).

De eng van Amerongen werd onderscheiden in twee delen: de Ameronger eng, ook wel de Hoge eng of Overeng geheten, en de Nedereng. De naam Ameronger eng duidt er op dat dit gedeelte de oudste en oorspronkelijke eng was, waaraan in tweede instantie door een verdeling van gemene grond de Nedereng is toegevoegd.

Een beeld van het grondgebruik in het begin van de 19de eeuw verschaft de opgave uit 1815: 'De grond is ten Noorden berg en zand, rondom het Dorp tot tabaksland aangemaakt. Voorts vind men op meerder afstand bouwland, uit de heide aangemaakt, dat behalve weinig rogge meest boekweit opleverd. De bosschen zijn akkermaal en jonge sparren. Behalve een aanzienlijke partij heide zijn er geen meeren of plassen van belang, maar omtrent 45 mergen slegte veengrond. Ten Zuiden is goed wey en hooyland en langs de Lekkendijk, enig bouwland voor tarwe, haver enz., alsmede 30 a 40 mergen elsebosschen' (De Utrechtse gemeenten in 1815).

Bossen en heide

De bossen en heide bleven als woeste grond eigendom van de landsheer. Het Amerongse bos ging omstreeks 1580 deel uitmaken van het domein van de Staten van Utrecht. In 1581 werden aan het Domkapittel bossen in leen gegeven voor de periode van acht jaar: 'het bosch ende berch te landen, te zanden, te heyen, te weyen, struyken ende alle vrucht, wesende tot den bosch behorende, streckende uut den Ameronger eng noortwert op tot aen den gemenen Turfwech bij Ginckel'. In 1632 werd dit gebied verdeeld door de vorming van de heerlijkheden Amerongen en Zuilestein. Omstreeks 1580 viel ook het Elster bos dat voor een deel binnen het grondgebied van het huidige Amerongen was gelegen, toe aan de Staten van Utrecht; aldus kwam de naam 'Statenbosch' op. In 1722 kwamen 'de soo genaamde Staatenbosschen, geleegen achter Elst tusschen Amerongen en Rhenen' in bezit van de douairière van de graaf van Athlone.

Het beheer van de bossen bleef door de eeuwen heen problemen opleveren. Het bos stond voortdurend onder een zware gebruiksdruk, vooral doordat de dorpelingen van Amerongen en Elst de bossen gebruikten om vee te weiden.

Mogelijk bestond reeds in de 13de eeuw een maalschap, dat is een organisatie van gerechtigden op de gemene bossen met als doel deze bossen te beheren en te beschermen uit economisch oogpunt.

Tabaksteelt
Begin 17de eeuw werd in de omgeving van Amersfoort de tabaksteelt geïntroduceerd. Spoedig verspreidde de teelt zich naar andere gebieden in Utrecht en Gelderland.

In 1645 kocht de kasteelheer van Amerongen land aan om dit in te richten als tabaksland. In de loop van de 17de en vooral de 18de eeuw ontwikkelde Amerongen (met Elst en Rhenen) zich tot een centrum van de tabaksteelt. In de 18de eeuw werd naast het gerechtsgebouw aan de Hof een waaggebouwtje neergezet waar de tabak werd gekeurd en verpakt. In 1714 was er een reglement op de levering en keuring van tabak. Aan het begin van de 19de eeuw was de betekenis van de tabaksteelt in Amerongen zelfs groter dan die van de overige landbouw: meer dan 100 HA was met tabak beplant. Daarbij moet dan nog bedacht worden dat de tabaksteelt een intensieve teelt was.

De tabaksteelt stelde hoge eisen aan de bodemvruchtbaarheid. Veelal werden delen van bestaand akkerland omgezet in tabaksland. In Amerongen was de teelt van tabak daardoor vooral te vinden aan de noordzijde van het dorp op de Ameronger eng en op de Nedereng, ten noorden van de Utrechtseweg. Verspreid in dit gebied gelegen kunnen nog steeds voormalige tabaksschuren worden aangetroffen.

3.3.2 Delfstoffenwinning

Kleiwinning
In de uiterwaarden langs de Rijn werd reeds in de 16de eeuw klei afgegraven ten behoeve van de steenfabricage. In een post in de kerkerekeningen over 1578/80 betreffende de ontvangst van landpacht van een perceel land, gelegen bij 'den ouden Steenoven, daer die steen eertijts uit gebacken sijn'. Ook bij de herbouw van het kasteel Amerongen na 1672 werd gebruik gemaakt van steen die ter plaatse in een veldoven werd gefabriceerd.

In de strook land die direct aan de Rijndijk grensde werd klei afgegraven ten behoeve van de opbouw van de dijk.

Vervening
Zie 3.2

3.4 INFRASTRUCTUUR

3.4.1 Landwegen

Aan de zuidzijde van de Heuvelrug ligt de belangrijke hoofdweg vanaf Rhenen via Amerongen en Zeist naar De Bilt. Deze weg maakte deel uit van een reeds in de 10de eeuw bekende handelsweg tussen Keulen en Utrecht, de 'via regia' (koningsweg of grote heerweg) genaamd. In Amerongen liep deze weg door de dorpskern. Welk tracé de weg daarbij volgde is niet exact bekend.

Begin 19de eeuw ging deze weg deel uitmaken van een landelijk net van rijkswegen als 'groote weg der 1ste klasse no. 6' (van 's Gravenhage naar de Duitse grens. Deze weg volgde binnen Amerongen het tracé Utrechtsestraatweg-Molenstraat-Burg. v.d. Boschstraat-

Rijksstraatweg. Bij de grens met Leersum werd in 1820 een tol opgericht. In 1900 werd de tol opgeheven; het tolhuis werd in 1930 gesloopt.

De overige wegen waren slechts van lokaal of interlokaal belang. Interlokale wegen waren bijvoorbeeld de Rijnsteeg (richting Maurik en Lienden), de Rijndijk (richting Wijk bij Duurstede) en de Bergweg (richting Scherpenzeel via Overberg). Lokale wegen waren bijvoorbeeld de paden die vanuit het dorp als schaapsdrift naar de heidegebieden op de Heuvelrug liepen. Deze wegen liepen min of meer parallel aan elkaar en stonden haaks op de weg Rhenen-Utrecht. Dergelijke schaapsdriften kwamen ook in Overberg voor; daar liepen ze op de grens van strookvormige kavels.

3.4.2 Waterwegen

Aan de zuidzijde vormt de Rijn de grens van de gemeente Amerongen. Hoewel de Rijn als scheepvaartverbinding van grote betekenis is, heeft hij geen invloed op de verbindingen voor Amerongen zelf. Een nog bestaande veerpont onderhield vanouds de verbinding met Eck en Wiel.

In het noorden werd het grondgebied van Amerongen doorsneden door de Bisschop Davidsgrift. De vaart werd vooral benut voor het transport van turf naar de Grebbesluis en verder over de Rijn.

3.4.3 Dijken en kades

Rijndijk
Tegelijkertijd met de ontginning van de lager gelegen broeklanden werd in de 11de eeuw begonnen met de aanleg van voorkades langs de rivieren. In de 13de eeuw kwam een aanzienlijk versterking van de kades langs de Rijn tot stand. Op verzoek van Floris IV, graaf van Holland, werd de Rijndijk in 1234 verzwaard. De dijk uit 1234 kan worden beschouwd als de grondslag voor de huidige Noorder-Rijndijk. In de loop der eeuwen bleef het geregeld nodig de dijk te verzwaren en op te hogen.

Slaperdijk
Ten gevolge van de veenafgravingen in de streek rondom Veenendaal was het maaiveldniveau in de Gelderse Vallei sterk gedaald. Het gebied was daardoor kwetsbaar geworden voor overstromingen. Bij doorbraak van de Grebbedijk tussen Amerongen en Rhenen zou een groot deel van de Gelderse Vallei blank komen te staan.

Na een doorbraak van de Grebbedijk in 1651 was het klimaat geschapen om te komen tot beschermende maatregelen. Reeds in 1652 vond aanbesteding plaats van de zogenaamde Slaperdijk, die diende als een soort tweede verdedigingslinie tegen het water voor als de Grebbedijk zou doorbreken. De aanleg werd nog in hetzelfde jaar ter hand genomen. Vanaf de Heuvelrug liep de Slaperdijk op de grens van Amerongen en Rhenen naar het noordoosten, via Fort de Roode Haan tot aan het hoger gelegen Emminkhuizen; vervolgens verder oostwaarts via een traject ten zuiden van Renswoude.

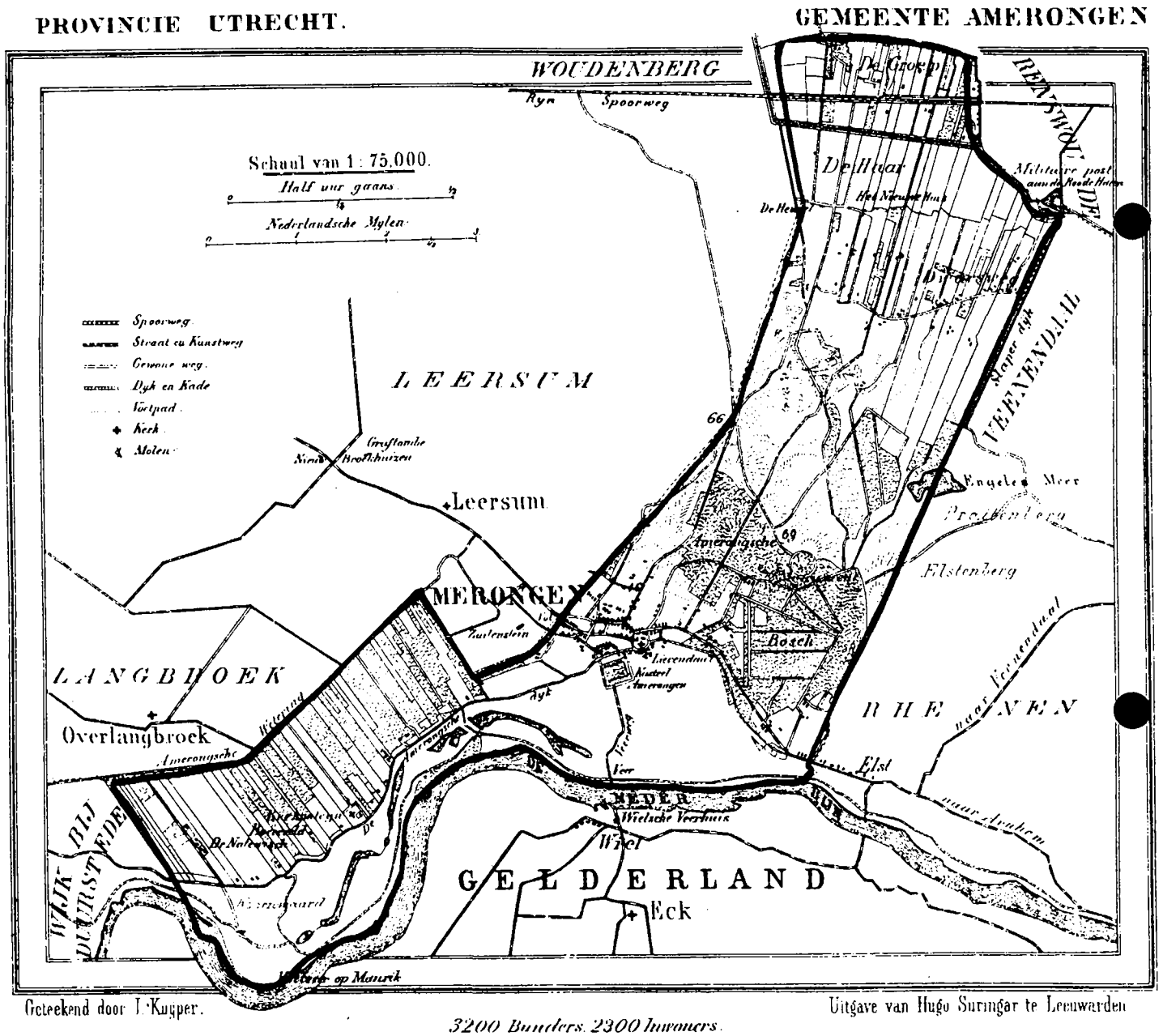

Afb. 4 Kaart van de gemeente Amerongen omstreeks 1860 (uit 'Kuyper-atlas', provincie Utrecht.

Ten behoeve van de afwatering van het Gelderse gebied werd in 1714 besloten een waterlozing in de dijk aan te brengen: bij de Roode Haan werd een drietal gemetselde heulen (waterinlaten) aangebracht.

Het op de grens van Amerongen en Rhenen gelegen deel van de Slaperdijk is nog gaaf en als zodanig herkenbaar.

3.4.4 Militaire infrastructuur

In 1629, tijdens de Tachtigjarige Oorlog, werden plannen gemaakt om een extra verdedingingslinie aan te leggen vóór de Hollandse Waterlinie. De Staten van Utrecht besloten tegen de Spaanse troepen een 'retrenchement of wal te doen maken van af de Grebbe tot aan de Zuiderzee'. Dit eerste plan voor de aanleg van een 'grebbelinie' werd niet gerealiseerd; wel kwam omstreeks 1629 de Schans bij de Roode Haan (gelegen op de grens in het noordoosten van Amerongen) tot stand, bedoeld als verdedigingswerk van een verharde verbindingsweg nabij Emminkhuizen.

In 1741 werd wederom een plan opgesteld om te komen tot een verdedigingslinie in de Gelderse Vallei. Tussen 1742 en 1755 werden diverse werken uitgevoerd, die samen de Grebbelinie vormen. In 1785/86 werden enkele nieuwe werken aangelegd. Een deel van de aarden wal met gracht uit 1742/55 ligt nog steeds op het grondgebied van Amerongen, ten noorden van Overberg. Een deel van de Groeperkade (een komkering als onderdeel van de inundatie-voorzieningen) ligt op Amerongens grondgebied. De kade sluit in het zuiden aan op de aarden wal. Op de plaats van de oude schans de Roode Haan kwam in 1785/86 als onderdeel van de Grebbelinie het 'werk met voorwerk' tot stand. Bij de Roode Haan kwam ook een militaire inundatiesluis, met een veel grotere capaciteit dan de heulen uit 1714.

3.5 NEDERZETTINGEN

3.5.1 Amerongen

Domeinstelsel

Amerongen was een van de plaatsen waar in de hoge Middeleeuwen een domein bestond (zie gebiedsbeschrijving Utr. Heuvelrug). De oorspronkelijke 'terra indominicata' lagen in de nabijheid van de curtis, met name op de eng, waar ook de oorspronkelijke 'terra mansionaria' vermoedelijk hebben gelegen. In Amerongen vond vermoedelijk in de 13de eeuw omzetting plaats van de hofgoederen in tijnsgoederen.

Na de 13de eeuw wordt van het bestaan van een hof in Amerongen niets meer vernomen. Sinds de 16de eeuw luidt een vaak terugkerende belending van huizen en erven midden in het dorp: 'aen den hoff', waarmee het nu nog zo genoemde plein bij de kerk werd bedoeld. Dat de Amerongse vroonhof ooit ter plaatse, dicht bij de kerk, gestaan heeft, is overigens waarschijnlijk en het plein kan er zijn naam aan hebben ontleend.

Reeds in de 13de eeuw kende Amerongen de uitzonderlijke situatie van tweeherigheid: zowel de domproost als de heer van Abcoude hadden er heerlijke rechten. De heer van Abcoude had geen hof in Amerongen. De jurisdictie over Amerongen werd gedeeld door de domproost en de heer van Abcoude. De domproost had ook de domeinen te Cothen en Doorn in bezit. Aan het codominium kwam in de jaren 1631-1632 een einde. Het gebied werd toen gesplitst in twee afzonderlijke heerlijkheden: Amerongen en Zuilestein. Een nog bestaande hardstenen paal langs de straatweg vormt de markering van de grens tussen beide heerlijkheden.

Een definitieve limietscheiding met Rhenen kwam in 1717 tot stand. De grens werd op vier plaatsen door palen gemarkeerd.

Amerongen als traditionele nederzetting, eng-dorp

De zuidwestflank van de Heuvelrug was reeds in de prehistorische tijd een intensief bewoond gebied. In deze langgerekte zone is in de vroege Middeleeuwen een hele reeks eng-dorpen tot ontwikkeling gekomen. Typerend voor de meeste van deze dorpen is de overeenkomstige structurele opzet: twee hoofdwegen (bovenweg en benedenweg) met het dorp aan de benedenweg, de akkers (eng) aansluitend aan de dorpsbebouwing aan de hoge zijde van de weg, de bebouwing in een lineair patroon langs de benedenweg, eventueel met een verdichting nabij de aan een brink gesitueerde kerk en haaks op de hoofdwegen aansluitingswegen naar de broekgronden en de heide (schaapsdriften).

In Amerongen is het patroon van boven- en benedenweg onduidelijk. De beide langgerekte wegtracés Overstraat-Nederstraat-Zandvoort en de Achterweg (Burg. v.d. Boschstraat) vertonen wel kenmerken van dit patroon, maar hebben een veel bochtiger beloop. In het huidige bebouwingspatroon langs beide wegen valt nog steeds op dat de zuidzijde van Burg. v.d. Boschstraat (vroeger Achterstraat geheten!) de achterste begrenzing vormde van de percelen langs de Overstraat. Waarschijnlijk heeft de Overstraat dan ook als oudste bebouwingsas gefungeerd en is pas in tweede instantie bebouwing langs de Burg. v.d. Boschstraat tot stand gekomen.

Het centrale gebied binnen de nederzetting vormde waarschijnlijk het gebied bij de Hof, waar de curtis was gelegen. De oudste eng, de Amerongereng ten noorden van de Achterweg (nu Burg. v.d. Boschstraat), had een strookvormige percelering. Jonger was de Nedereng, die ten westen van de Amerongereng was gelegen.

Kerkdorp

Belangrijk element voor de ontwikkeling van esdorpen in de Late Middeleeuwen is veelal de stichting van een dorpskerk. De oudste kerkgeschiedenis van Amerongen is niet geheel duidelijk. Zeker is dat reeds in 1217 een aan het kapittel van St. Pieter toebehorende kerk in Amerongen stond. Deze kerk was niet aan de Hof gesitueerd, maar westelijker, tussen de Donkerstraat en de Drostestraat, nabij het kasteel Amerongen. In de jaren '60 werden enkele graven achter het Drostehuis aangetroffen, die wijzen op de aanwezigheid ter plekke van een kerk. Het gebouw werd in 1616 afgebroken en vervangen door een schoolhuis.

Aan de Hof stond (en staat) de andere kerk, de St. Andrieskerk. Het huidige schip dateert uit het begin van de 13de eeuw; de toren dateert van omstreeks 1527. Over een oudere voorganger van deze kerk zijn geen gegevens bekend.

Kasteel Amerongen

In de 13de en 14de eeuw werden vooral op de nieuw ontgonnen gronden in het Kromme Rijngebied woontorens gebouwd. Ook de eerste aanzet van kasteel Amerongen dateert uit deze tijd. In 1286 werden de leenmannen Borre en Diederik van Amerongen door de leenmannen genoemd als bouwheer. Het kasteel werd gebouwd aan de zuidzijde van de nederzetting op lagere gronden in de uiterwaard, waardoor het kasteel omgracht kon worden.

In 1557 kocht Goert van Reede van Saesveld het kasteel. Tot 1879 bleef het in bezit van deze familie. De Van Reedes bekleedden hoge functies in de Republiek en onderhielden nauwe contacten met de Oranjes. In 1579 werd Amerongen opgenomen in de lijst van ridderhofsteden.

In 1642 werd de jonge Godaard Adriaan van Reede heer van Amerongen, als opvolger van zijn vader. De heerlijkheid die toen belast was met vele schulden, werd door hem op orde gesteld. Verspreide goederen werden verkocht en het kasteel werd hersteld en verbeterd. Nadat het kasteel in 1672 ter vergelding door Franse troepen was verwoest, verrees in de periode 1674-1680 op dezelfde plek het nog bestaande kasteel. Het kasteel werd herbouwd in Hollands-classicistische stijl. De stenen werden gebakken in twee daartoe ter plekke opgerichte steenovens.

In 1688 werd het nabijgelegen kasteel Lievendaal door de heer van Amerongen aangekocht om het vervolgens te doen slopen. Reden van de sloop zou zijn dat de kastelen Lievendaal en Amerongen naar zijn mening te dicht bij elkaar waren gelegen. In 1691 volgde zijn zoon Godaard Adriaan Van Reede Ginkel, graaf van Athlone, hem op.

Vooral in de periode vanaf de 17de eeuw hebben de heren van Amerongen zich direct bemoeid met de dorpsontwikkeling en dorpseconomie van Amerongen. De door hun aangestelde Drost had sinds 1664 de leiding over het gerechtsbestuur. In 1675 werd aan de Drostestraat het Drostenhuis gebouwd. Op initiatief van de Heren werd aan de Hof een waag gebouwd, speciaal met het oog op de tabaksteelt. De zgn. 'Napoleonhuisjes' aan de zuidzijde van de Nederstraat werden reeds in 1692 genoemd als armenhuisjes van het kasteel.

Indirect stimuleerde het kasteel de dorpseconomie doordat het onderhoud van het kasteel met de kasteeltuin en de huishouding in het kasteel aan tal van dorpsinwoners op de een of andere manier werk en inkomsten bood.

Verdere dorpsontwikkeling

Door de eeuwen heen heeft het dorp geen spectaculaire groei ondergaan. Het dorp behield een sterk agrarisch karakter. Daarnaast kwamen diverse ambachtelijke bedrijfjes, zoals bakkerijen, smederijen e.d. voor. De bedrijfjes lagen verspreid door het dorp. Andere burgerwoningen uit de 17de eeuw of later zijn de huizenblokken die door de kasteelheer of door de kerk als 'sociale woningbouw' zijn neergezet. Aan de oostzijde van de kerk staat op de 'hugt' (de hoogte) een blokje van drie woningen. Deze behoorden oorspronkelijk aan de kerk, maar werden in 1810 verkocht aan particulieren. Aan de zuidzijde van de Gasthuisstraat werd omstreeks 1700 door de kasteelheer een blok weduwenhuisjes gebouwd.

Afb. 5 Dorpskern van Amerongen in 1832 (naar: kadastraal minuutplan, RAU). In het zuidoosten het terrein van kasteel Amerongen. Ten noorden van de dorpsbebouwing de langgerekte tabaksschuren.

De economische ontwikkeling van het dorp werd soms onderbroken ten gevolge van oorlogshandelingen, of zelfs verwoestingen. Zo kreeg het dorp in 1672 een invasie van Franse troepen te verwerken, die het in het bijzonder gemunt hadden op het kasteel, maar die 'en passant' ook grote verwoestingen aan de dorpsbebouwing toebrachten. Een deel van de bevolking trok (tijdelijk) weg; de kerkelijke gemeente die in 1669 nog 239 lidmaten telde, was in 1674 gekrompen tot 146.

Belangrijke werkgelegenheid bood vanaf de 17de eeuw de tabaksteelt. Deze arbeidsintensieve teelt maakte het mogelijk dat op dezelfde grondoppervlak meer mensen werk vonden. Intensivering van het grondgebruik ging dus gepaard met een toename van het inwonertal en de bebouwing. Zowel tussen de bestaande dorpsbebouwing als in het gebied van de Amerongereng en de Nedereng werden tabaksschuren gebouwd (of beter gezegd tabaksboerderijen). In de houten schuren werden de tabaksbladeren gedroogd en verwerkt; een klein gedeelte van de schuur diende als woning.

Bachiene (1775) beschrijft Amerongen als een 'groot en aanzienlijk dorp dat veeleer een vlek is te noemen vermits de huizen, stadsgewijze rakende aan elkander zijn gebouwd en de straten met keistenen zijn bevloerd'.

3.5.2 Dwarsweg en De Haar

Aan de 'overzijde' van de Heuvelrug lagen kleine nederzettingen als een soort van 'hoevenzwerm' in de overgangszone van de Heuvelrug en het veengebied van de Gelderse Vallei. De boerderijen lagen op wisselende afstanden van een enigszins bochtige verbindingsweg. De nederzettingen in deze zone kunnen worden gerekend tot de esdorpen (of eventueel 'esgehuchten').

Hoewel veel kleiner van schaal worden ook hier akkerlanden aangetroffen met de benaming eng. Op een tiendkaart van 'De Ginckelse tiend' uit 1643 (RAU Kapittel St. Pieter inv.nr. 320) zijn bouwlanden bij Ginkel (dat nu op het grondgebied van Leersum ligt) als 'Den Engh' aangeduid. Bij de buurtschappen De Haar (nu Overberg) en Dwarsweg, die op het grondgebied van Amerongen liggen, ontbreekt deze aanduiding. Waarschijnlijk zijn deze nederzettingen daarom jonger dan Ginkel. Typerend voor zowel De Haar als Dwarsweg is de strookvormige percelering, die het veengebied inloopt. In Dwarsweg is de bebouwing gesitueerd aan de gelijknamige weg. In De Haar ontbreekt een weg als structuurbepalend element; wel zijn de boerderjen ook hier onderling verbonden door een padenstelsel. Opmerkelijk op bovengenoemde kaart is dat ook in het veengebied zelf boerderijen voorkomen. Enkele boerderijen liggen aan de Bisschop Davidsgrift, andere aan de Groep (de landscheiding tussen Amerongen en Woudenberg) of verspreid in het tussengelegen gebied. In de 17de en 18de eeuw blijft het nederzettingspatroon van De Haar en Dwarsweg ongewijzigd.

Behalve in de landbouw werd waarschijnlijk een neveninkomen gevonden in de veengraverij. Binnen de landbouw lag een sterk accent op de schapenhouderij. In de 19de eeuw hadden veel boerderijen een schaapskooi. Schaapsdriften liepen noordwaarts het veengebied in, daarbij de kavelgrenzen volgend.

3.5.3 Elst

Een klein deel van de nederzetting Elst valt binnen de gemeente Amerongen. Elst is behandeld in de gemeentebeschrijving van Rhenen.

3.5.4 Verspreide bebouwing

Tabaksschuren
De tabaksteelt concentreerde zich op de engen. De tabak werd gedroogd in speciaal daartoe ingerichte schuren. De schuren lagen veelal direct naast het tabaksland. Op de akkerlanden ontstond daardoor verspreide bebouwing.

Van bijzonder belang was een goede ventilatie van deze schuren; kleppen die open en dicht konden moesten daarvoor zorgen. De breedte van de uit hout opgetrokken schuren bedroeg in de regel 9 à 10 meter. De lengte varieerde, maar schuren van 30 meter waren heel gebruikelijk. De daken waren belegd met pannen. Soms was een gedeelte van de schuur als woonhuis ingericht.

De Hoeven
Het gebied De Hoeven is het resultaat van een door de domeinheren systematisch uitgevoerde ontginning (zie 3.2). Het grootste deel van het gebied werd opgedeeld in hoeves met een oppervlakte van 16 morgen (ca. 14 HA). Als ontginningsbasis diende de Rijnoever. De bebouwing werd gesitueerd aan de voet van de Rijndijk en vormde een boerderijlint. Na de ontginning veranderde het eenmaal ontstane bebouwingspatroon nauwelijks meer.

3.5.5 Bijzondere bebouwing

Woontorens, omgrachte boerderijen en ridderhofsteden
Vanaf de 10de eeuw werden de broekgebieden ten westen van de Heuvelrug geleidelijkaan ontgonnen. De bedijking van de Rijn en de afdamming van de Kromme Rijn in 1122 maakten het mogelijk ook de lagere komgebieden te ontwateren en als cultuurland in gebruik te nemen. In de 13de en 14de eeuw werden met name in Langbroek in de nieuw ontgonnen gebieden een groot aantal woontorens gebouwd, die in later eeuwen veelal werden uitgebreid tot aanzienlijke landhuizen c.q. ridderhofstedes.

Ook in het lager gelegen gebied van Amerongen zijn in de late middeleeuwen meerdere kastelen of anderszins versterkte bouwwerken, zoals woontorens, gebouwd. In het gebied De Hoeven lagen de ridderhofstedes Natewisch en Berkestein en de omgrachte boerderij Borreveld. Ten oosten van het kasteel Amerongen lag de ridderhofstad Lievendaal. Aan de westzijde van het dorp Amerongen lag de ridderhofstad Wayestein.

4 RUIMTELIJKE ONTWIKKELING 1850-1940

4.1 RUIMTELIJKE STRUCTUUR OMSTREEKS 1850

In antwoord op een vragenlijst uit 1819, gericht aan alle gemeenten, vanwege het toenmalige Departement van Oorlog werd vanuit Amerongen een aantal feitelijke gegevens over de gemeente opgesomd. Het bevolkingsaantal bedroeg volgens deze opgave 1015. In het dorp zelf stonden 120 woningen; erbuiten 50. Als buitenplaatsen werden het huis Amerongen en De Natewisch genoemd.

Amerongen had sterk het karakter van landarbeidersdorp; dit blijkt uit de vermelding van slechts één grote boer tegenover 50 landarbeiders. Over de gehele gemeente gerekend lag de verhouding op 16 boeren tegenover 85 landarbeiders. In het dorp waren geen fabrieken. De handel bestond voornamelijk uit tabak. In het dorp zelf waren de gebruikelijke ambachtslieden, zoals timmerlieden, smeden en bakkers gevestigd.

Op de hoek van de Molenstraat en de Achterstraat stond de in 1830 gebouwde molen Maallust, op de plaats waar reeds in de 17de eeuw (1627) een standerdmolen stond. Aan de andere kant van het dorp was in 1828 een Alg. Begraafplaats tot stand gekomen buiten de bebouwde kom; vergrotingen van deze begraafplaats vonden plaats in 1873 en 1924. Typerend voor de toenemende interesse aan het begin van de 19de eeuw voor de hogere zandgebieden zijn enkele bouwwerken die de kasteelvrouw lady Athlone van Amerongen liet oprichten: in 1814 liet ze aan de rand van het bos een zuil oprichten ter herinnering aan de slag bij Waterloo; begin 19de eeuw werd het berghuis gebouwd (na 1883 verbouwd tot logement en uitspanning), in het sterrenbos werd een koepel, de Combier genaamd, opgericht.

4.2 GRONDGEBRUIK

4.2.1 Agrarisch grondgebruik

Het agrarisch grondgebruik veranderde in de periode na 1850 aanvankelijk weinig. Het landbouwsysteem op de engen bleef voorlopig intact; de heidevelden waren nog steeds nodig voor het weiden van schapen en het steken van plaggen. De schapenhouderij was van groter belang dan de rundveehouderij, die vooral plaatsvond in de overgangszones.

De landbouwcrisis die in de jaren '70 uitbrak had aanvankelijk minder grote gevolgen dan in sommige andere delen van het land. Van meer invloed was aan het eind van de 19de eeuw de invoering van de kunstmest, die een einde maakte aan de noodzaak van het in stand houden van de woeste grond. Niet alleen onder invloed van de kunstmest aan het eind van de 19de eeuw veranderde het boerenbedrijf; ook mechanisatie droeg daar aan bij.

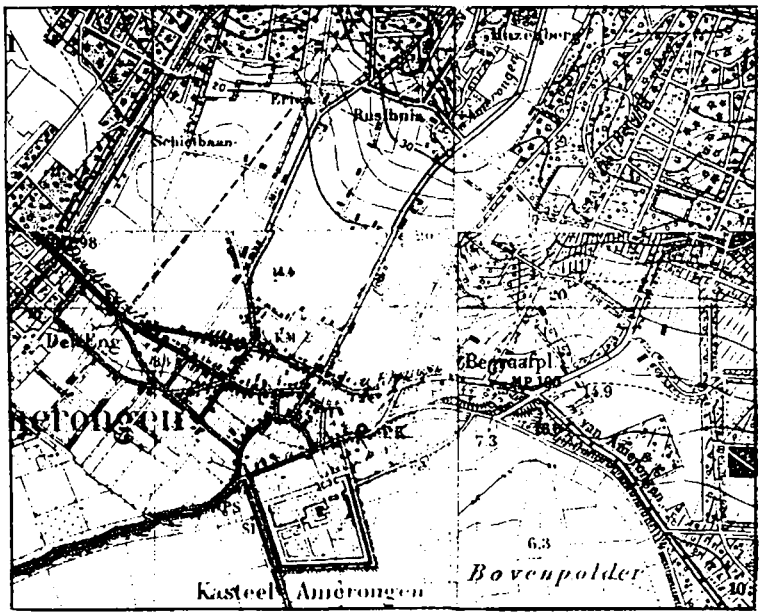

Afb. 6 Fragment van de topografische kaart van de dorpskern Amerongen omstreeks 1930.

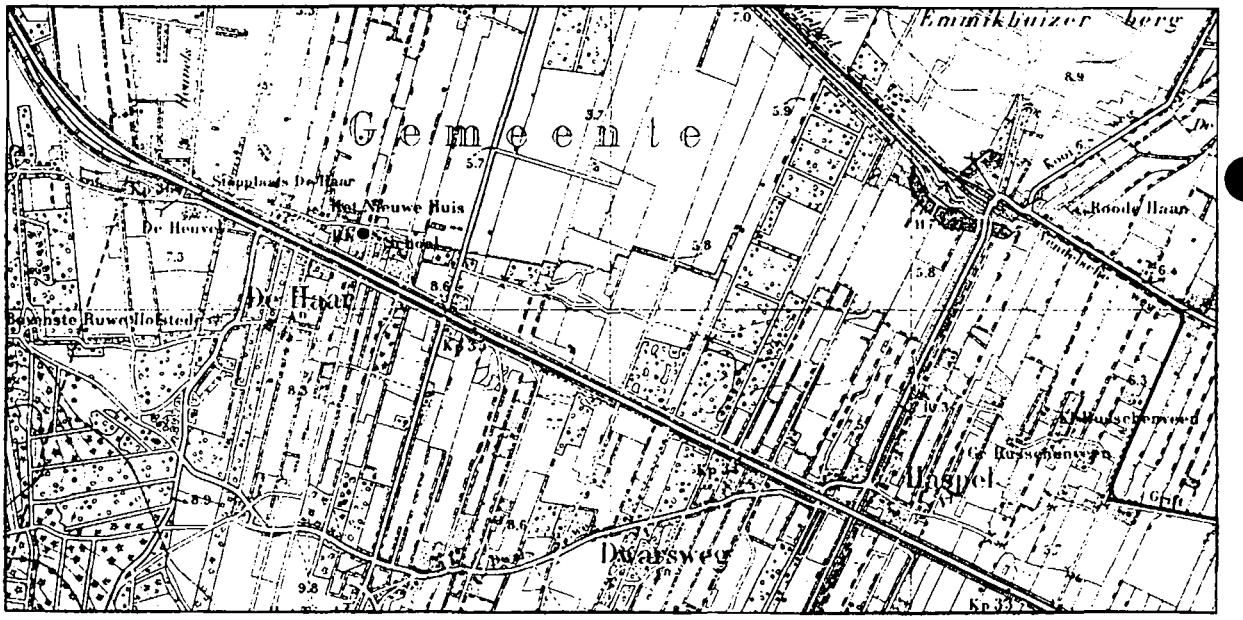

Afb. 7 Fragment topografische kaart met De Haar en Dwarsweg omstreeks 1930.

Met de heide-ontginningen, hetzij als bos- hetzij als agrarische ontginningen, nam het aantal schapen af en het aantal runderen en varkens toe. Ook in de lagere delen van het gebied waar, als gevolg van de landbouwcrisis, de veehouderij de teelt van graan en andere gewassen verdrong, was dat het geval. Schaapskooien verdwenen, stallen en varkenskotten namen hun plaats in.

Ook in Amerongen voltrok zich deze ontwikkeling. De schapenhouderij, die zich in Dwarsweg en De Haar concentreerde verdween vrijwel geheel en maakte plaats voor melkveehouderij.

Het gebied De Hoeven was drassig en daardoor slechts te gebruiken als grasland, boomgaard of griend. De grienden leverden materiaal voor de teenmanden die in Amerongen werden gemaakt.

Tabaksteelt

In Amerongen blijft de tabaksteelt tot ver in deze eeuw van betekenis. Omstreeks 1920 was nog ongeveer 90 HA tabaksland aanwezig. Tot na de Tweede Wereldoorlog vonden velen een bestaan in de tabaksteelt. Toch was ook in Amerongen de tabaksteelt een aflopende zaak (zoals elders al eerder het geval was). In 1950 waren er nog 54 planters met 22 HA tabak. Omstreeks 1960 kwam een definitief einde aan de tabaksteelt. In plaats van de tabaksteelt kwamen andere intensieve bedrijfsvormen. Zo experimenteerde men met aspergeteelt, werden bessen geteeld, werd er een groentenkwekerij opgericht (voor de conservenfabriek) etc. Tuinbouwontwikkeling op grote schaal deed zich echter niet voor.

4.2.2 Bebossing

Het grootste deel van de 'woeste gronden' behoorden toe aan het kasteel. In de 19de eeuw werd gestart met systematische bosaanplant, voornamelijk naaldhout. Omstreeks 1930 was vrijwel alle heide tot bos ontgonnen.

4.3 INFRASTRUCTUUR

4.3.1 Landwegen

Het in 3.4.1 geschetste wegenpatroon onderging in de periode na 1850 weinig wijziging. Al kwamen er nauwelijks nieuwe verbindingen bij, de wegen zelf veranderden wel: steeds meer wegen werden verhard, en, in verband met de opkomst van het autoverkeer in de 20ste eeuw, verbreed.

Belangrijkste wijziging in het wegenpatroon was de aanleg van de Koningin Wilhelminaweg in 1934: een betonweg noordelijk om het dorp waardoor het verkeer over de Rijksweg tussen Rhenen en Utrecht niet langer door de dorpskern werd geleid.

4.3.2 Waterwegen

Het waterverkeer over de Rijn speelde voor Amerongen geen rol. Transport van personen en goederen vanuit en naar Amerongen vond geheel over land plaats.

4.3.3 Spoor- en tramwegen

Spoorwegen
In de jaren 1843 tot 1845 werd de Rijnspoorweg aangelegd, die een verbinding vormde tussen Amsterdam, Utrecht en Arnhem (en later verlengd zou worden naar Keulen). In 1845 vond openstelling plaats van het baanvak Driebergen-Veenendaal, dat het grondgebied van Amerongen ter hoogte van 'De Groep' van oost naar west doorsneed. Ter plaatse was tot in de jaren '30 een stopplaats van deze trein, genaamd 'De Heuvelsche Steeg'.

In 1885 vond openstelling plaats van de Staats Spoorweg Amersfoort-(Rhenen)-Kesteren. De lijn liep eveneens voor een klein deel door het noordelijk gebied van Amerongen en kruiste daar de reeds bestaande Rijnspoorweg. De lijn passeerde op korte afstand de buurtschap De Haar, alwaar ook op deze lijn een stopplaats was.

Beide spoorlijnen passeerden het dorp Amerongen op zodanige afstand dat ze van geen betekenis zijn geweest voor de ruimtelijke ontwikkeling. De buurtschappen De Haar en Dwarsweg kenden nauwelijks enige groei door de komst van beide spoorlijnen. Er was geen sprake van vestiging van bebouwing in de nabijheid van de stopplaatsen. Daarvoor waren beide buurten teveel op zichzelf staande kleine agrarische gemeenschappen.

Tramwegen
In 1883 werd de tramlijn van de Ooster-Stoomtram-Maatschappij doorgetrokken van Doorn naar Amerongen als onderdeel van de smalsporige stoomtramlijn Zeist-Arnhem. In de jaren '20 werd de lijn geëlektrificeerd. Vooral de kleinere, verder van Utrecht gelegen dorpen kwam daardoor binnen het bereik van toeristen.

De tramlijn volgde in Amerongen de tegenwoordige Burg. v.d. Boschstraat (voorheen Utrechtsepostweg en Achterweg geheten). Aan het terugwijkende straatprofiel aan het oosteinde is de plaats van de voormalige tramremise nog herkenbaar. Uiteindelijk kon de tram de concurrentie van de fiets en, in de jaren '30, de vrachtauto en autobus niet het hoofd bieden. In 1948 werd de verbinding Doorn-Rhenen opgeheven.

4.3.4 Dijken en kades

In de periode 1850 tot 1940 bleven bestaande dijken gehandhaafd. Nieuwe dijken of kades werden niet aangelegd. Omstreeks 1880 werden aanzienlijke verbeteringswerken aan de bestaande Rijndijk-Bovendams uitgevoerd.

4.4 NEDERZETTINGEN

Inwonertal
In 1850 telde de gemeente circa 1900 inwoners. In de periode tot 1900 nam nam dit aantal toe tot 2589 inwoners. Na een kleine terugloop in de eerste decennia van deze eeuw groeide het inwonertal tot een kleine 3000 (2989) in 1940. Ongeveer tweederde deel van de inwoners woonde binnen de kom Amerongen.

Nijverheid
Omstreeks 1850 kende Amerongen een wolkammerij en een sigarenfabriek (tot 1940 stond aan de zuidzijde van Zantfoort de tabakskerverij en sigarenfabriek van Fa. Bos; nu gesloopt). Beide steenfabrieken (de Gebr. v. Klinkenberg uit Amerongen en de Gebr. van Hasselt uit Kampen) leverden in totaal aan ruim 110 mensen werk. In 1899 werd door graaf Bentinck een stoomzuivelfabriek (later roomboterfabriek geheten) opgericht aan de Drostestraat, die echter in 1912 alweer werd opgedoekt. De korenmolen 'Maallust' werd in 1890 buiten dienst gesteld toen in het naastgelegen pakhuis een stoommeelfabriek werd ingericht. Op de grens met Leersum, aan de noordzijde van de Utrechtsestraatweg werd begin deze eeuw een gasfabriek gebouwd. De fabriek bleek niet levensvatbaar en werd na luttele jaren weer gesloten. In 1930 werd het gebouw opgekocht en als melkfabriek 'Galak' in gebruik genomen (1985 sloop). Kort na 1900 werd tenslotte een conservenfabriek opgestart in het inmiddels gesloopte gebouw 'Erica' aan het eind van de Boslaan (op de grens met Leersum).

4.4.1 Amerongen

In de periode 1850-1940 onderging Amerongen geen ingrijpende ruimtelijke veranderingen. Amerongen lag te ver van Utrecht of Amersfoort af om zich te kunnen ontwikkelen tot forenzendorp. Ook als toeristisch gebied moest Amerongen optornen tegen gemeenten zoals Driebergen en Doorn, die beter bereikbaar waren vanuit de stad.

In het dorp Amerongen kwam enige industriële bedrijvigheid van de grond. Al met al was Amerongen omstreeks de eeuwwisseling toch overwegend nog een tabaksdorp met kleine tuinders en kleine middenstanders.

In de periode na 1900 onderging de ruimtelijke structuur van het dorp geen wezenlijke veranderingen. In het dorp zelf vond enige verdichting plaats door de bouw van woonpanden (Utrechtse straatweg; noordzijde van de Burg. v.d. Boschstraat; inmiddels weer gesloopt blok arbeidershuisjes aan de Molenstraat) en 'bijzondere bebouwing' zoals de Chr. school (in 1908 op de hoek Burg. v.d. Boschstraat/Kon. Wilhelminaweg; ten dele afgebroken), enkele villa's (o.a. Oranjestein uit 1882 en de villa uit 1881 ten noorden van de kerk). De Overstraat ontwikkelde zich tot een bescheiden winkelzone. Ten noordoosten van het dorp stond van 1920 tot 1953 het Johanniter Hospitaal, een geschenk van Keizer Wilhelm II als dank voor de gastvrijheid in Amerongen).

Het stratenpatroon onderging één toevoeging, de in 1930 ten noorden van het dorp aangelegde omleiding van de Rijksweg 25.

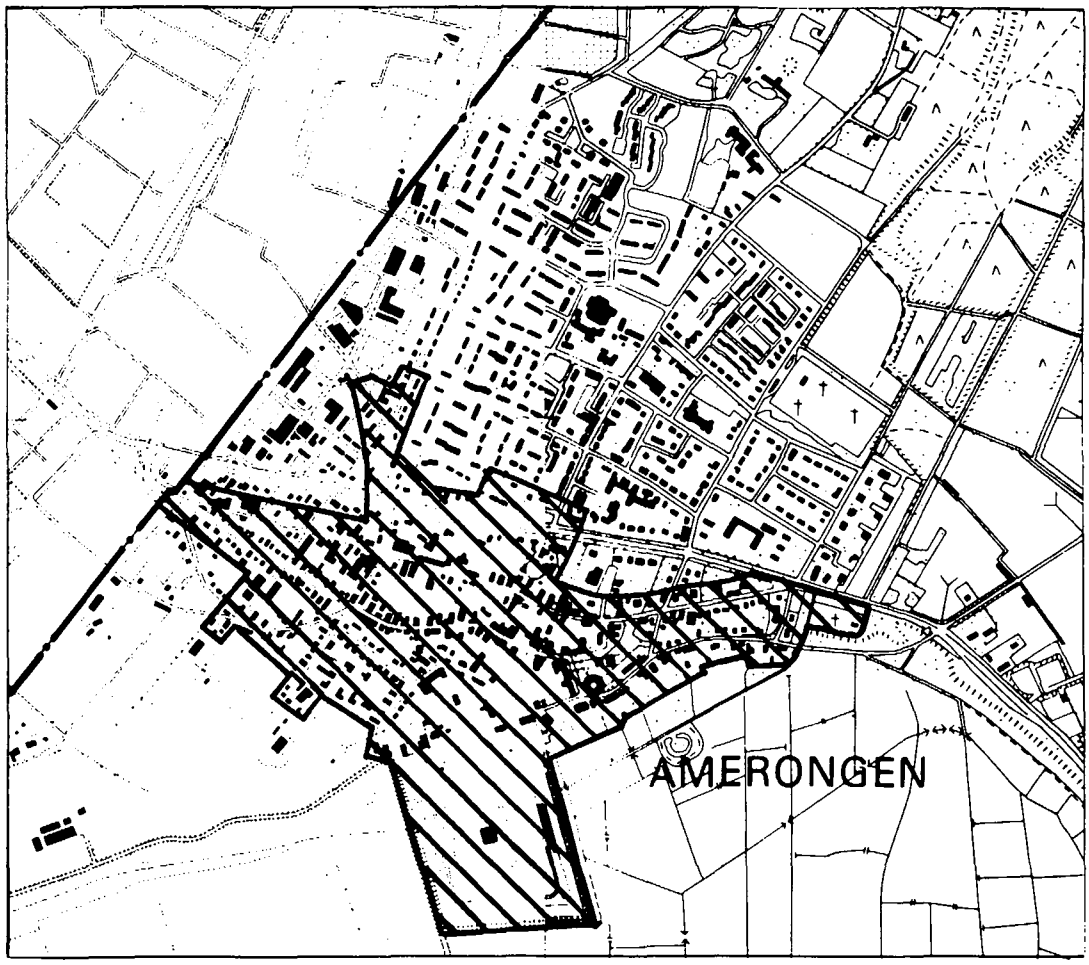

Afb. 8 Huidige omvang van de kern Amerongen. Het gearceerde gebied is de bebouwde kern omstreeks 1940.

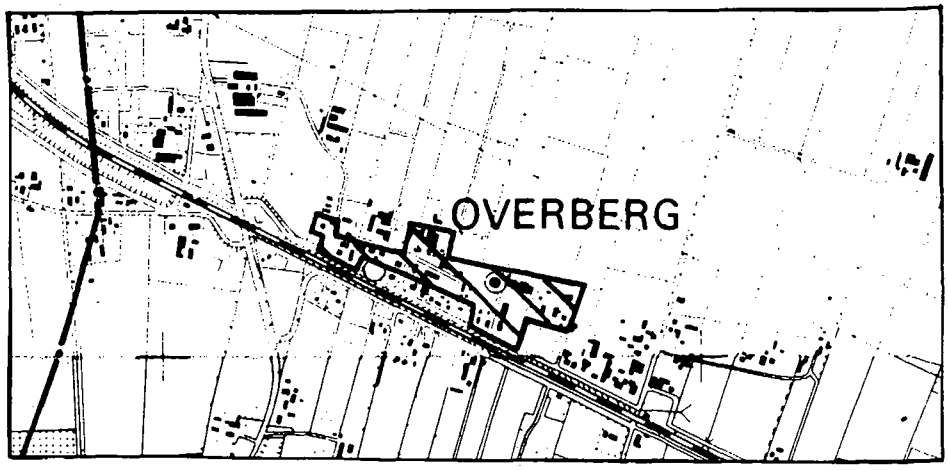

Afb. 9 Huidige omvang van de kern Overberg. Het gearceerde gebied is de bebouwde kern omstreeks 1940.

4.4.2 Dwarsweg en Overberg

De gehuchten Overberg (voorheen De Haar) en Dwarsweg ondergingen in de periode tot 1940 geen groei van enige betekenis.

In Overberg werden in 1874 vanwege de grote afstanden naar het dorp Amerongen een schooltje en hervormde kerk gebouwd aan de bestaande weg. Belangrijk voor de ruimtelijke structuur van Overberg was de aanleg van de spoorlijn Amersfoort-Kesteren in 1885. De spoorlijn loopt juist ten zuiden van de bebouwing. Langs de spoorlijn werd een weg aangelegd. Nieuwe woonbebouwing in het gehucht situeerde zich aan deze nieuwe weg; de bestaande weg werd daarmee een soort achterweg. In 1920 werd nabij de kerk een pastorie gebouwd; in dat jaar kreeg ook de gereformeerde gemeente een eigen gebouw. In 1924 verrees een christelijke school op korte afstand van het oude gebouwtje. Later zijn beide scholen samengevoegd.

Dwarsweg kende in het geheel geen uitgroei; het bleef bestaan uit enkele boerderijen langs de weg zonder dorpskom.

4.4.3 Elst

Een klein deel van de nederzetting Elst valt binnen de gemeente Amerongen. Elst is behandeld in de gemeentebeschrijving van Rhenen.

4.4.4 Verspreide bebouwing

Aan de noordzijde grensde het dorp Amerongen vrijwel direct aan de bossen van de Heuvelrug, ervan gescheiden door enkele bouwlandcomplexen. Het beboste gebied bleef vrijwel onbebouwd. Villa-ontwikkeling deed zich niet voor, evenmin als woningbouw-complexen voor forenzen, zoals in plaatsen als Zeist en Doorn. Enige ontwikkelingen deden zich wel voor in de westelijke zone bij Leersum, langs de doorgaande weg naar Overberg (Koenestraat-Bergweg). Langs deze weg groeide, aangrenzend op de dorpskom van Amerongen, een betrekkelijk kort bebouwingslint van vrijstaande middenstandswoningen. Meer noordelijk en omgeven door bos verrezen het Zendings-Diaconessenhuis (1922; recentelijk gesloopt en vervangen door modern ziekenhuis), de uitspanning annex hotel het berghuis 'Rodenstein' (oftewel Hazenberg) en enkele villa's.

5 RECENTE RUIMTELIJKE ONTWIKKELINGEN

In de periode na de oorlog heeft het dorp Amerongen, zoals zoveel andere plaatsen, ingrijpende veranderingen ondergaan. Vooral in het gebied ten oorden van de Kon. Wilhelminaweg zijn vanaf de jaren '60 enkele nieuwbouwijken gerealiseerd. Ook aan de zuidwestzijde werden onbebouwde terreinen voor een groot deel voor nieuwbouw bestemd.

In het overige buitengebied bleef nieuwbouw vrijwel beperkt tot voorzieningen voor verblijfsrecreatie langs de Bergweg en de Dwarsweg.

Basis voor de naoorlogse ruimtelijke ontwikkelingen vormt het in 1955 door de gemeente vastgestelde 'uitbreidingsplan in hoofdzaak' vastgesteld. Als grondslagen voor het uitbreidingsplan in onderdelen werden daarin onder meer genoemd:

1. het geleidelijk afbouwen van het dorp Amerongen in zuidelijke richting tot aan de te verbeteren en gedeeltelijk om te leggen Veerweg en Kersweg (omleiding is niet gerealiseerd);
2. het aanvaarden van de Koningin Wilhelminaweg (vroeger de betonweg) als weg voor het verkeer en niet als een nieuwe dorpsweg met eventueel winkels. Aan deze weg toe te voegen twee parallelwegen waaraan gebouwd mag worden, doch waarbij de bebouwing de structuur van het land volgt (gerealiseerd);
3. het concentreren van de verdere uitbreiding van het dorp Amerongen ten noorden van de Koningin Wilhelminaweg respectievelijk, van west naar oost langs de Drift, langs de Koeneweg en tussen de Holleweg en de Veenweg(gerealiseerd) ;
4. rekening is gehouden met de mogelijkheid van aanleg van een rijwiel- en voetgangerstunnel onder de Koningin Wilhelminaweg door teneinde een goede verbinding van het noordelijk met het zuidelijk deel van het dorp te verzekeren (niet gerealiseerd).

Uitbreiding van Elst werd met dit plan geweerd.
Op de bijgevoegde plankaart werden eveneens de terreinen voor waar vakantiehuisjes en een kampeerterrein aangeduid (grotendeels gerealiseerd). Industrieterrein werd gepland ten zuiden van de rijksweg bij Elst; sportvelden ten noordoosten van het dorp Amerongen (gerealiseerd).

Terrein werd gereserveerd voor uitbreiding van het opvangcentrum Overberg (oorspronkelijk opvangcentrum voor Ambonezen).

Omstreeks 1950 kwam de Rijksweg A-12 (Utrecht-Arnhem) tot stand. Deze weg doorsneed het noordelijk gebied van Amerongen. Hij liep daar juist ten zuiden van en evenwijdig aan het Valleikanaal en de Grebbelinie.

In de Neder-Rijn en Rijn werden in de jaren '60 drie stuwen gebouwd. De stuw bij Amerongen werd in 1966 voltooid en in 1967 in gebruik genomen. Door rechttrekking van een bocht ter plekke werd een deel van de Koornwaard onder Amerongen afgesneden; dit gebied behoort thans tot de Gelderse gemeente Maurik.

1 STEDEBOUWKUNDIGE TYPOLOGIE

1.1 GEBIEDEN BINNEN DE BEBOUWDE KOM

1.1.1 Dorpskernen vóór 1850

Amerongen
De ruimtelijke structuur van het dorp Amerongen is tot stand gekomen in de periode vóór 1850. Het dorp heeft in hoofdzaak twee samenstellende onderdelen: enerzijds het bochtige, oostwest-gerichte wegenpatroon langs de voet van de stuwwal en anderzijds het kasteel Amerongen met tuinaanleg aan de lage zijde van het dorp. Binnen het dorp wordt de bebouwing gedomineerd door de Andrieskerk. De ruimte nabij de kerk fungeert als een belangrijke centrale dorpsruimte. Opmerkelijk is de betrekkelijk hoge bebouwingsdichtheid en de situering van veel panden direct aan de straat, waardoor het dorp het karakter heeft van een plattelands-stadje. De bebouwing bestaat merendeels uit eenlaags woon- een woon/winkelpanden. Aan de Burg. van den Boschstraat bevinden zich nog enkele (voormalige) boerderijen waarvan éé nog als zodanig functioneert.

Aan de rivierzijde vormt de grote aanleg van het kasteel Amerongen zowel wat betreft schaal en aard en landschappelijke situering een contrast met het dorp.

Situering op de overgang van hellend naar vlak terrein, dus op de overgang van het dichte, beboste stuwwal naar de vlakke, open uiterwaarden, komt in de tweedeling tussen dorp en kasteel tot uitdrukking. De diversiteit aan overgangen van dorpsbebouwing naar het buitengebied dragen mede bij aan de visueel-ruimtelijke kwaliteit van het gebied.

In de periode 1850-1940 heeft uitbouw in westelijke richting plaatsgevonden door verdichting met woonbebouwing langs de bestaande wegen. De ruimtelijke structuur van de oudere dorpskern is in deze periode niet wezenlijk veranderd.

1.1.2 Dorpskernen 1850-1940

Overberg
De ruimtelijke structuur van de kleine buurtschap Overberg wordt gevormd door een klein lint losstaande woonpanden aan parallelweg langs de spoorlijn richting Veenendaal. De bebouwing dateert grotendeels van na circa 1875. Opvallend element is de achtergelegen ligging van de hervormde kerk aan het oudere pad, aan de noordzijde van de bebouwing.

1.2 GEBIEDEN BUITEN DE BEBOUWDE KOM

DEEL B INVENTARISATIE

1.2.1 Boerderijstroken vóór 1850

Rijndijk

Aan de landzijde van de Rijndijk ligt de vrij losse boerderijstrook De Hoeven. De ruimtelijke structuur wordt bepaald door de oorspronkelijke ontginningsbasis de Rijndijk, de achterkade de Amerongerdijk en -wetering, en de loodrecht op de ontginningsbasis staande strookvormige percelering.

De boerderijen staan vooraan op de kavels, met het woongedeelte naar de weg gekeerd. Het achterliggende land kent vanouds geen bebouwing en is zeer open, behalve waar boomgaarden of grienden achter de boerderijen liggen.

De boerderijen zijn karakteristiek voor het gebied, moderne hoofdgebouwen ontbreken. Tussen de boerderijen staat vrijwel geen woonbebouwing. De gaafheid van veel boerderijen en erfinrichtingen is over het geheel betrekkelijk gering.

2 GEBIEDEN MET BIJZONDERE WAARDEN

2.1 INLEIDING

Per gemeente zijn 'gebieden met bijzondere waarden' onderscheiden. De aard van de waardering hangt ten nauwste samen met het karakter van het MIP: de waarde wordt ontleend aan de kwaliteit van de historische bebouwingsstructuren in combinatie met de kwaliteit van de bebouwing. Cultuurhistorische waarden die geen of weinig relatie met de gebouwde omgeving hebben, komen in de waardering niet of nauwelijks aan bod.

In het kader van het MIP is het niet mogelijk gedetailleerd onderzoek te doen naar de kwaliteiten van de gebieden met bijzondere waarden. De onderstaande beschrijving van de waarden beoogt niet uitputtend te zijn, maar is op hoofdzaken gericht.

Inventarisatieformulier gebieden met bijzondere waarden
Ten behoeve van een systematische aanpak is per gebied met bijzondere waarden een formulier ingevuld met de feitelijke gegevens, het gebiedstype, een omschrijving van de waarde en tevens een tabel met waarderingscriteria.

Bij het formulier is zonodig een kaartje gevoegd met de omgrenzing van het gebied.

Waarderingscriteria
De in de stedebouwkundige typologie onderscheiden gebiedstypen worden op hun bijzondere (cultuurhistorische) waarden getoetst, met behulp van een aantal criteria. Ten behoeve van een zo goed mogelijke vergelijkbaarheid van de waarde van object en gebied zijn deze criteria analoog aan de voor de objecten gehanteerde criteria.

De door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg opgestelde criteria zijn primair ontwikkeld om de waarde van gebieden uit de periode 1850-1940 vast te stellen, gemeten naar hun landelijke betekenis. Binnen het MIP-Utrecht is gekozen voor een bredere opzet waarbij ook de gebieden uit de periode vóór 1850 worden betrokken en waarbij eveneens de waarde van gebieden op provinciaal en gemeentelijk niveau wordt bepaald. De criteria van de RdMz zijn daartoe aangepast: de volgorde is gewijzigd en enkele formuleringen zijn aangepast.
De volgende (sub)criteria worden onderscheiden:

1. **omgeving**: de stedebouwkundige betekenis in ruimere omgeving;
   1.1 onderdeel groter geheel: de betekenis van het gebied als onderdeel van een groter geheel, bijv. een buitenplaats in een landgoederenlandschap;
   1.2 ruimtelijke relatie: de betekenis van het gebied vanwege de ruimtelijke relaties met de omgeving, bijv. een boerderijstrook in een veenontginning;
   1.3 markering/dominante situering: de betekenis van het gebied vanwege de markering van het stadsbeeld (bijv. villapark), als ruimtelijke of functionele dominant in een groter geheel (bijv. een parkaanleg) of als representant van een groter geheel, bijv. een fort binnen een linie;

2. **stedebouw**: de intrinsieke stedebouwkundige kwaliteit;
   2.1 **structuur**: de kwaliteit van het gebied vanwege het ruimtelijk concept en de structuur gelet op de bijzondere samenhang van functies, schaal, wegen, wateren, groenvoorziening, bebouwing en open ruimten;
   2.2 **erfindeling**: de kwaliteit van het gebied vanwege de percelering en de wijze waarop de erven zijn ingedeeld, bijv. de erven van een boerderijstrook;
   2.3 **bebouwing**: de betekenis van het gebied vanwege de architectonische of architectuurhistorische kwaliteiten van de bebouwing, bijv. die van een woningbouwcomplex;
3. **historie**: de bijzondere cultuurhistorische betekenis;
   3.1 **specifieke uitdrukking**: de betekenis van het gebied vanwege de structuur, bestemming of verschijningsvorm, verbonden met, en duidelijke uitdrukking gevend aan een specifieke politieke, culturele, geestelijke, sociale, economische of algemene historische ontwikkeling;
   3.2 **stedebouwkundig**: de betekenis van het gebied voor de geschiedenis van de ruimtelijke ordening en voor de ontwikkeling van het stedebouwkundig denken;
   3.3 **innovatieve waarde**: de betekenis van het gebied vanwege de innovatieve waarde of pioniersfunctie gelet op type, motief en datering;
4. **gaafheid**: de mate waarin het gebied zijn oorspronkelijke gedaante bewaard heeft (herkenbaarheid);
   4.1 **omgeving**: belang van het gebied in relatie tot de structurele en/of visuele gaafheid van de stedelijke of landelijke omgeving (vergelijk criterium 1);
   4.2 **structuur**: belang van het gebied vanwege de herkenbaarheid of gaafheid van de (oorspronkelijke) historisch-ruimtelijke structuur en functionele opzet als geheel;
   4.3 **erfindeling**: belang van het gebied vanwege de vorm, grootte en/of karakteristieke inrichting van de erven;
   4.4 **bebouwing**: belang van het gebied vanwege de architectonische gaafheid van de (oorspronkelijke) bebouwing.

Toelichting
Toepassing van deze criteria vindt plaats door middel van een driepunts-schaal op het inventarisatie-formulier teneinde vast te stellen of de betekenis van het gebied met bijzondere waarden van nationaal, provinciaal of gemeentelijk belang is. Per criterium is de waarde worden: 1 = zeer hoog, 2 = hoog, 3 = redelijk. Indien een criterium niet (meer) van toepassing is, wordt in deze tabel geen score aangegeven.

Aan de hand van de score op de verschillende criteria wordt tenslotte een totaalwaarde bepaald (zie veld 'kwalificatie').

2.2 INVENTARISATIE GEBIEDEN MET BIJZONDERE WAARDEN IN DE GEMEENTE AMERONGEN

In de gemeente Amerongen zijn drie gebieden met bijzondere waarden onderscheiden:

1. het beschermde dorpsgezicht Amerongen, met een uitbreiding naar het noordoosten en naar het zuiden. Het beschermde dorpsgezicht omvat de gehele historische dorpskern van Amerongen.
2. een kleine gebied langs de Rijndijk, als onderdeel van de boerderijstrook in Wijk bij Duurstede.
3. In gemeente Amerongen ligt nog deel van de Grebbelinie.

De gebieden hebben hun karakter hoofdzakelijk verkregen in de periode vóór 1850. Het laatste gebied onderging in de periode 1850-1940 forse veranderingen. Dwarsweg en Overberg zijn sterk in historische waarde teruggelopen ten gevolge van aanleg van autowegen en spoorwegen en zijn daarom niet als waardevol te beschouwen.

In de periode 1850-1940 hebben zich in de gemeente in stedebouwkundig of bouwkundig opzicht geen belangwekkende ontwikkelingen voorgedaan. Een geringe uitbreiding van de dorpsbebouwing vond plaats door verdichting binnen en aan de rand van de dorpskom. Gebieden met bijzondere waarden uit de periode 1850-1940 kunnen in Amerongen derhalve niet worden onderscheiden.

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

---

nummer : AMG GBW 1a, 1b, 1c
inventarisatiegebied: Utrechtse Heuvelrug
gemeente : Amerongen
naam : Amerongen
gebiedstype : dorpskern vóór 1850
inv. datum : maart 1991
inventarisator : AV
aantal MIP-objecten : circa 200
kwalificatie : nationaal
beschermd gezicht : ja

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel			
1.2 ruimtelijke relatie	x		
1.3 markering/dominante situering			x
2. stedebouw			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling			x
2.3 bebouwing	x		
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking		x	
3.2 stedebouwkundig			
3.3 innovatieve waarde			
4. gaafheid			
4.1 omgeving		x	
4.2 structuur	x		
4.3 erfindeling	x		
4.4 bebouwing	x		

Omschrijving waarden

Het gebied met bijzondere waarde beslaat het deel van het dorp Amerongen ten zuiden van de Provinciale Weg, dat grotendeels het oorspronkelijk karakter heeft behouden. Het meest oostelijke deel is door het Rijk aangewezen als Beschermd dorpsgezicht (AMG GBW 1a). Dit deel van de dorpskern heeft een vrij ongeschonden historisch-ruimtelijke structuur die in samenhang met de aanwezige, grotendeels achttiende en negentiende eeuwse bebouwing een zeer goed bewaard voorbeeld van een halfverstedelijkte dorpsnederzetting vormt, een zogenaamd Vlek.

De waarde is primair gelegen in dit halfverstedelijkte karakter van de topografie en de bebouwing zoals die nu vooral aan de Overstraat, Hof en Nederstraat wordt aangetroffen. De karakteristieke overgang van enigszins gesloten bebouwing zoals langs Het Hof, Nederstraat en Overstraat naar een meer open bebouwingsstructuur. De andere straten die door hun vroegere agrarische karakter een veel lossere structuur, zoals bijvoorbeeld de Van de Boschstraat, de vroegere Achterstraat

ondersteunen dit historisch-ruimtelijke beeld. De Van Boschstraat is zeer karakteristiek. Deze straat kent voornamelijk aan de noordzijde een primaire bebouwingsstructuur: de zuidzijde bezit nog steeds een achterstraatkarakter en vormt de ontsluitingsweg van de achtererven aan de noordzijde van de Overstraat.De karakteristieke erfindeling is ondanks de functieverandering zeer goed te ervaren.

Het centrum van het dorp wordt gevormd door voor halfverstedelijkte nederzettingen enigszins onduidelijke en diffuse pleinvormige open ruimte: Het Hof. Het plein wordt begrensd door enerszijds de laatgotische Andreaskerk en anderszijds door een gesloten bebouwing aan de west- en noordzijde, waarin een aantal 17de en 18de eeuwse gebouwen zijn opgenomen. Op de hoek van de Overstraat ligt het raadhuis, dat haar tegenwoordige verschijningsvorm in 1951 kreeg. Helaas is door het verdwijnen van de tuin rond de villa Hof 4-6-8 een soort overgangsgebied ontstaan. Vermeldenswaard is de aanwezigheid van een gietijzeren dorpspomp en een wilhelminaboom die de pleinfunctie van dit enigszins hellende terrein onderstrepen. Op deze pleinachtige ruimte mondt de Overstraat uit. Deze weg heeft haar karakteristiek als belangrijkste doorgaande straat behouden. Ze kenmerkt zich door een grotendeels oorspronkelijke bebouwing van dwarse en diepe huizen van deels een en deels anderhalve bouwlaag. De Overstraat, die als een "bovenweg" kan worden beschouwd, zet zich voort in de in het begin van de vorige eeuw rechtgetrokken Utrechtse straatweg, die de toegang tot het dorp vormt. Deze straat kent een bebouwing van deels brede langhuisboerderijen op forse kavels en deels een bebouwing van lage arbeiderswoningen uit het eind van de negentiende eeuw. Zij is buiten het bijzondere gebied gehouden.
Een onduidelijke structuur vertoont de "gebogen" Gasthuisstraat, die de functie van verbindingsweg tussen Donkerstraat en het plein voor de kasteelpoort bezit.
Naarmate men zich verder van de Overstraat-Hof-Nederstraat verwijdert, gaat de nederzetting een opener karakter vertoner om tenslotte aan de westzijde uit te waaieren in het iets glooiende coulissenachtige landschap aansluitend aan het landgoed Zuijlestein. Aan de zuidwestzijde gaat het dorp langzaam over in het polderlandschap langs de Rijndijk. Deze karakteristieke randzone vindt men in het deelgebied AMG GBW 1a, is uiterst waardevol. Vooral wanneer men het dorp over de Rijndijk nadert, ervaart men deze halfagrarische overgangszone zeer goed. Dit overgangsgebied die zich ondermeer kenmerkt door de aanwezigheid van tabaksschuren is vrij karakteristiek

Aan de noordoostzijde van het dorp is een deel van de voor Amerongen karakteristieke overgangzone naar de beboste heuvelrug. De zone kenmerkt door relatief kleine percelen met verspreide tabaksschuren. Helaas werd door de aanleg van de Koningin Wilhelminaweg en de dorpsuitbreiding aan de noordzijde van de weg sterk aangetast. Slechts ter hoogte van de Veeneweg nabij de Oude begraafplaats is deze karakteristieke overgangszone mede door de aanwezigheid van een aantal tabaksschuren nog bijzonder goed
ruimtelijk te ervaren. Dit gebied gaat over in de beboste helling van de Amerongseberg, die een bijzondere lanenstructuur bezit. Ook dit gedeelte is binnen de begrenzing van het Gebied van Bijzondere waarde (1b) gevat.

In tegenstelling tot deze geleidelijke overgang aan de zuidwestzijde is de overgang aan de oostzijde door de vrij steile helling vrij abrupt. De achtererven van de bebouwing aan de zuidzijde van Nederstraat -die de hoogtelijn volgt- zijn om die reden vrijwel onbebouwd gebleven. Juist deze karakteristieke randbebouwing moeten we als waardevol classificeren.
Aan de voet van de helling vinden we de omgrachte kasteelplaats van Lievendaal, dat vanwege haar grachten aan de rand van de uiterwaard werd gesitueerd. Een vergelijkbare situatie ligt ten grondslag aan de situering van het Huis te Amerongen. Huis en voorburcht hebben nog hun oorspronkelijke, nog middeleeuwse structuur en orientatie behouden. Het imposante 17de eeuwse blokvormige huis is naar het voorplein gewend, dat op zijn beurt aan de oostzijde wordt afgesloten door een langerekt dienstgebouw met twee torenachtige hoekpaviljoens. Doordat men het voorplein en het huis derhalve min of meer van opzij, ervaart men dit ruimtelijk deze geslotenheid heel goed.
Bij de herbouw aan het eind van de zeventiende eeuw heeft men meer aan dit specifieke defensieve karakter gehecht en niet in die tijd gebruikelijk zoals elders door het creeeren van een centrale zichtas doorbroken. Men heeft dit ruimtelijke effect nog versterkt door de aanleg van het zogenaamde 'Bastion' (Tromp en Olde Meierink 1990). De tuinen zijn voor het belangrijkste deel gesitueerd aan de noordzijde. Om de helling te overbruggen, heeft de tuin haar karakteristieke terrasachtige structuur gekregen. Bijzonder is ook dat de tuin door middel van een hoge tuinmuur van de Drostestraat wordt afgesloten. De in deze muur opgenomen dienstgebouwen wendden de Drostestraat de rug toe. Het geheel kreeg hierdoor een bijzondere ruimtelijke samenhang.
De Drostestraat heeft ondanks de aanwezigheid van het Drostehuis en de Herberg de Rode Leeuw geen representatief karakter gekregen. Ze vormt ook geen waardige toegang tot het kasteelcomplex. De afsluiting door middel van tuinmuren is karakteristiek voor dergelijke kasteelnederzettingen. De poging om door aanleg van een halfronde pleinvormige aanleg aan de overzijde van de Droststraat en de aanleg van een laan naar de belangrijkere Overstraat heeft men een min of meer representatieve toegang tot het kasteel wensen te creeeren. Het geheel verbindt het kasteelensemble met het dorp op een wijze dat aan het karakter van het dorp geen geweld is gedaan.
Het kasteelensemble bezit een bijzonder grote onderlinge samenhang en is gevat binnen een buitengracht met singel of dijk met laanbeplanting, die het kasteelcomplex tegen hoge rivierwaterstanden beschermt. Vanuit de waard is het gesloten karakter van het Kasteelcomplex bijzonder goed te ervaren.
Deze gesloten structuur en ook de ligging in de uiterwaard heeft ook later niet genood tot het aanleggen van assen, en verdere aanleg van lanen. Pas in het begin van achttiende heeft men het Huis te Amerongen aan de achterzijde een centrale as gegeven, die echter niet verder reikt dan de de Veerweg. Uit dezelfde tijd zal de overhoeks geplaatste zichtas dateren, die gericht is op de Amerongse berg. Deze gezichtas is over het kasteelterrein van het Lievendaal geleid en vormt een visuele verbinding tussen de karakteristieke openheid van de waard en de beboste heuvelrug.
De as vormt de schakel tussen de verschillende gebieden van het gebied 1b. Ook een deel van het karakteristieke waardlandschap ten zuidoosten van het dorp is binnen dit gebied gevat.

Het dorp bezit door haar ligging op de zuidwestelijke helling van de Utrechtse Heuvelrug haar karakteristieke geaccidenteerde karakter, ruimtelijk ervaarbaar doordat de wegen de hoogtelijnen volgen.
Dit manifesteert zich vooral bij de bebouwing aan de noordzijde van de Nederstraat waar het niveau van de N.H. Kerk, de zogenaamde Napoleonshuisjes en aansluitende bebouwing zelfs enkele meters boven dat van de Nederstraat uitsteekt. Vanaf het zuidwesten vormt de toren van de Andrieskerk door haar ligging op de grens tussen heuvelrug en uiterwaardenlandschap het verbindende vertikale element van deze visueel toch zeer verschillende landschapstypen, die Amerongen haar bijzonder historisch-ruimtelijk karakter heeft gegeven.

BESCHERMDE STADS- EN DORPSGEZICHTEN

In 1966 is de dorpskern van Amerongen aangewezen als beschermd dorpsgezicht op grond van de Monumentenwet (art. 20). In de toelichting bij de beschikking wordt de waarde van het beschermde gebied nader omschreven:

Het dorp Amerongen is bijzonder fraai gelegen op de grens van de Utrechtse Heuvelrug en het rivierenlandschap met zijn rijke afwisseling van bouw- en graslanden, boomgaarden en beboste percelen. Ten zuiden van de dorpskern verbreden de uiterwaarden langs de Nederrijn zich tot ruim 1,5 km. Deze uiterwaarden vormen een boeiend contrast met het dicht beboste gebied van de Utrechtse Heuvelrug. Dit contrast wordt bij het dorp versterkt door de situering van de oude dorpskern, waarin de belangrijkste straten en wegen vrijwel de hoogtelijnen volgen, die langs de Utrechtse Heuvelrug gedacht kunnen worden.
In het dorp, zoals dit zich bij benadering vanuit het westen presenteert, domineren twee monumenten van uitzonderlijke betekenis: het in de uiterwaarden gebouwde statige huis Amerongen en de rijzige, zeer fraai behandelde toren van de Nederlands Hervormde kerk. Het huis Amerongen werd in 1677 opgetrokken, nadat het oudere, laat-middeleeuwse huis in 1672 was verbrand. De begrenzing van het kasteelterrein wordt aan de van het dorp afgekeerde zijden gemarkeerd door een dijklichaam met een zeer rijke boombeplanting. Aan de westzijde van het kasteel is op dit dijklichaam de weg naar het veer aangelegd.
Het dorp Amerongen kan in zijn huidige situatie des te meer gelden als een gaaf voorbeeld van een kasteeldorp, omdat de naaste omgeving van het huis en de kerk in hun aanleg geheel en, wat betreft de bebouwing, voor het merendeel in oorspronkelijke vorm bewaard gebleven zijn. Het geldt hier de met elkaar corresponderende en op elkaar afgestemde elementen: de Hof, de Overstraat, de Margaretha Turnorlaan, die de toegang vormt van de Overstraat naar het kasteelcomplex en de Drostestraat. Aan de laatstgenoemde straat is het historische Drostehuis gelegen. Vervolgens vormt een aantal historische panden van goed gehalte aan de Burgemeester van den Boschstraat, mede gezien het wegenbeloop, aanknopingspunten voor een dorpsgezicht op grond van de Monumentenwet. In aansluiting op dit gedeelte van de oude dorpskern is mede het terrein van de oude begraafplaats in het

beschermde gebied opgenomen. Voorts omvat het beschermde dorpsgezicht een ten oosten van het dorp gelegen groepering tabaksschuren. Op zichzelf vormen deze bedrijfsgebouwen reeds een zeldzaamheid, daar er maar zeer weinig opstallen van de vroeger voor deze streek zo belangrijke tabakscultuur meer overgebleven zijn. Te meer verdient het aanbeveling de hierboven genoemde schuren in het beschermde dorpsgebied te betrekken, omdat er geen ander geval aanwijsbaar is, waarin tabaksschuren zo zeer in de nabijheid van een belangrijke dorpskern zijn gelegen, dat zij daarmee in één verband zou kunnen worden gevat. Het zou uit dien hoofde ten zeerste te betreuren zijn, indien in de toekomst deze ook uit landschappelijk oogpunt belangrijke situatie door uitbreiding van de onmiddellijk ten westen hiervan gelegen woonbebouwing dan wel door incidentele vestigingen zou worden aangetast.'

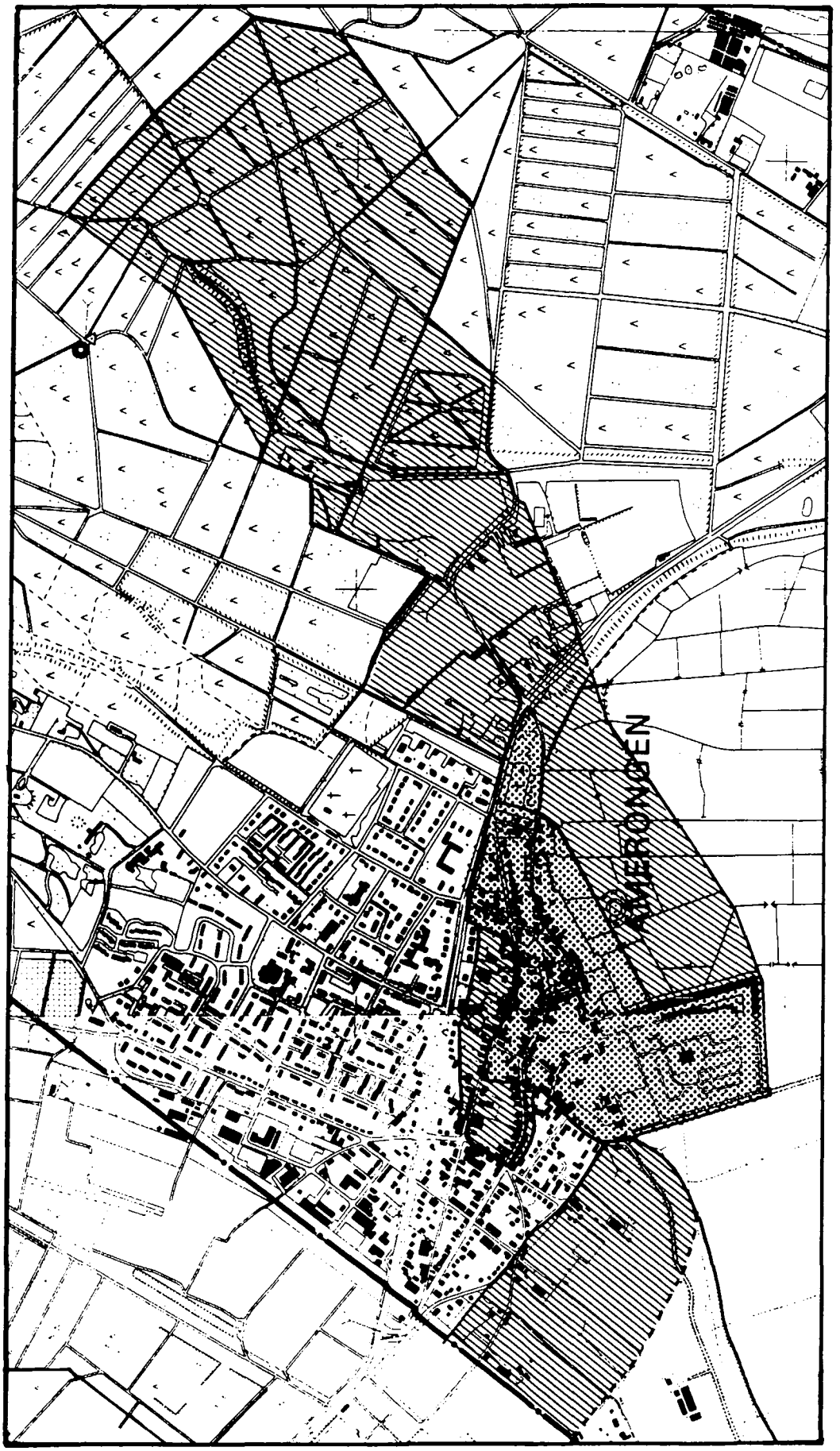

Afb. 10 Amerongen

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

---

nummer : AMG GBW 2/WBD GBW 3
inventarisatiegebied: Utrechtse Heuvelrug
gemeente : Amerongen
naam : Rijndijk
gebiedstype : boerderijstrook vóór 1850
inv. datum : maart 1991
inventarisator : AV
aantal MIP-objecten : 3
kwalificatie : gemeentelijk
beschermd gezicht : nee

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel			x
1.2 ruimtelijke relatie		x	
1.3 markering/dominante situering			x
2. stedebouw			
2.1 structuur		x	
2.2 erfindeling			x
2.3 bebouwing			x
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking		x	
3.2 stedebouwkundig			
3.3 innovatieve waarde			
4. gaafheid			
4.1 omgeving			x
4.2 structuur		x	
4.3 erfindeling			x
4.4 bebouwing			x

Omschrijving waarden

Tussen de gemeentegrens met Wijk bij Duurstede en het dorp Amerongen ligt langs de Rijndijk een boerderijstrook die aansluit op het Gebied met Bijzondere Waarde (WBD GBW 3). De historisch-ruimtelijke structuur van het gebied met bijzondere waarden wordt bepaald door de ontginningsbasis, de Rijndijk (onder Amerongen Lekdijk geheten) en de haaks daarop staande percelering met boerderijen op de kop van de kavel. Deze in oorsprong middeleeuwse structuur is gaaf bewaard gebleven en bepaalt in samenhang met de historische en monumentale bebouwing de waarde van het gebied.

Het boerderijlint is eenzijdig, de dichtheid is betrekkelijk gering. Het karakteristieke dwarsprofiel: dijk met weg, afrit, erf met boerderij en bijgebouwen, achterliggend land, is over de gehele lengte aanwezig, en als zodanig van waarde.

De boerderijen staan vrijwel alle vooraan op de kavels, met het woongedeelte naar de weg gekeerd en het bedrijfsgedeelte naar het achterliggende land. De meeste boerderijen zijn monumentaal en beeldbepalend. De erven zijn eenvoudig en op de

bedrijfsuitoefening ingericht, in een enkel geval staan er waardevolle bijgebouwen, voortuinen zijn er nauwelijks. Van historische-ruimtelijke waarde zijn de buitendijks in het dijktalud-gesitueerde dijkmagazijn en vooral het dwarshuis Lekdijk 5, een voormalige herberg uit 1659 met bijbehorende wagenschuur. Een bijzonder element is het teruggelegen complex van Natewisch, een op een omgracht terrein gelegen middeleeuwse woontoren en de functioneel daarmee verbonden boerderij met koetshuis en jachthuis.

>De karakteristiek en de waarde van de boerderijstrook worden mede bepaald door het omringende gebied. Achter de boerderijen, en in enkele gevallen de boomgaarden, ligt het oorspronkelijke open weidegebied. Het contrast tussen de relatieve beslotenheid van het bebouwingslint en de openheid van het achterliggende gebied is medebepalend voor de waardering.

Voor het gehele gebied van belang is het bewaard blijven van de oorspronkelijke, haaks op de weg staande percelering. Juist de hierbij behorende perceelsscheidingen (sloten) effectueren de visuele relatie tussen de boerderijstrook en het achterland.

De waarde van het open agrarische gebied, vanwege de visuele en functionele relatie met de boerderijstrook, is op de kaart door middel van pijlen tot uitdrukking gebracht.

Tenslotte dient er op gewezen te worden dat aan de Lekdijk, door het bewaard blijven van het oorspronkelijk karakter van zowel het binnendijkse gebied als de uiterwaard, de visuele relatie tussen het historische dorp en het rivierlandschap bewaard is gebleven. Door de aanleg van het sluizencomplex en de bijbehorende complex dienstwoningen in de jaren'50 de situatie ter plaatse ingrijpend veranderd, hoewel het complex opzich wel enige waarde kan worden toegekend.

Het gebied met bijzondere waarden AMG2 betreft een deel van de boerderijstrook langs de Rijndijk. Deze boerderijstrook heeft in de gemeente Amerongen vooral vanwege de geringe gaafheid, onvoldoende kwaliteit om op zichzelf als bijzonder gebied te worden aangeduid.

Voor het gebied met bijzondere waarden WBD GBW 3 in Wijk bij Duurstede zie de beschrijving van de waarden aldaar.

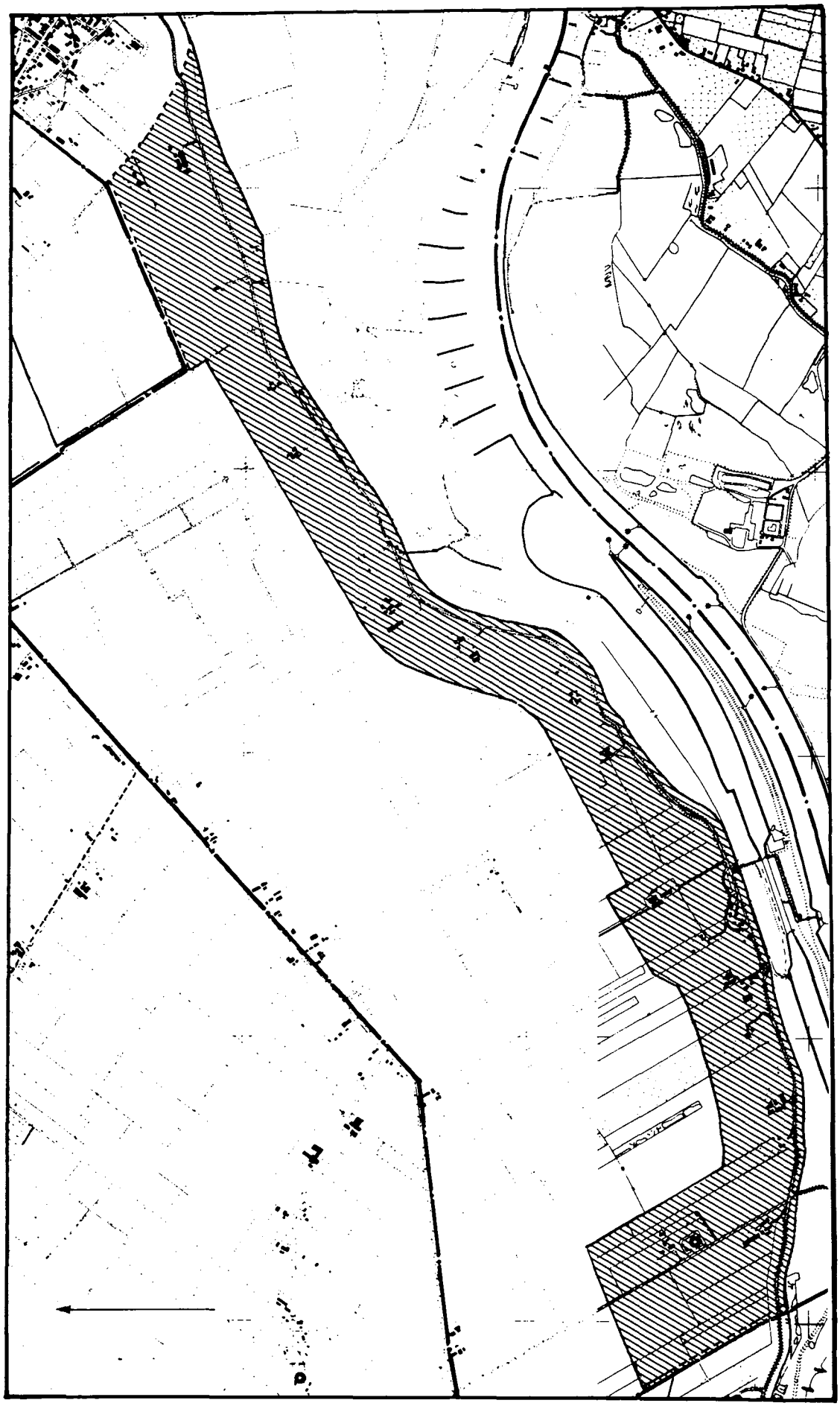

Afb. 11 Rijndijk

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

---

nummer : AMG GBW 3/WBD GBW 3
inventarisatiegebied: Utrechtse Heuvelrug
gemeente : Amerongen
naam : Grebbelinie
gebiedstype : verdedigingslinie vóór 1850
inv. datum : maart 1992
inventarisator : DC/RB/BOM
aantal MIP-objecten : 2
kwalificatie : provinciaal
beschermd gezicht : nee

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel	x		
1.2 ruimtelijke relatie		x	
1.3 markering/dominante situering		x	
2. stedebouw			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling			
2.3 bebouwing		x	
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking	x		
3.2 stedebouwkundig			
3.3 innovatieve waarde	x		
4. gaafheid			
4.1 omgeving			x
4.2 structuur		x	
4.3 erfindeling			
4.4 bebouwing			x

Reeds ten tijde van de Tachtigjarige Oorlog liet men het oog vallen op het moerassige landschap tussen Utrecht en Gelderland. In 1582-1590 werd nagegaan of hier een mogelijkheid te vinden was om een aanval op het Sticht en Holland vanuit het oosten te voorkomen. Dit resulteerde in de bouw van de schans Woudenberg en het werk aan de Roode Haan. De schans werd in 1629 weliswaar in staat van verdediging gebracht, maar bij nadering van de Spaanse troepen sloeg de bezetting op de vlucht. Aan het verdedigingswerk werd na de terugtrekking van de Spanjaarden vervolgens lange tijd geen aandacht meer besteed.

Hoewel de Gelderse Vallei in verschillende rapporten nog wel in de aandacht kwam, duurde het al met al tot het uitbreken van de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748) eer de noodzaak tot verdediging van het eigen grondgebied weer daadwerkelijk opgang maakte. Nadat de Zuidelijke Nederlanden snel door de de Franse troepen onder de voet werden gelopen, werd in 1741 aan Directeur-Generaal van Fortificatiën, B.J. de Roy, opdracht gegeven met

voorstellen te komen. De Vallei werd geheel in kaart gebracht en er kwam een plan voor de aanleg van een natte verdedigigslinie. Het gebied diende hiertoe allereerst verdeeld te worden in een aantal afzonderlijke -onderling door kaden en sluizen van elkaar gescheiden- inundatiekommen. Ter verdediging moesten er verder op strategische punten fortificaties worden aangelegd.

Tussen 1742 en 1755 kwamen op basis van dit plan de volgende werken gereed: de liniewal of liniedijk; komkeringen met daarbij de benodigde damsluizen; voorzieningen aan de Grebbesluis (buiten de regio gelegen); het hoornwerk aan de Grebbesluis onder de gemeente Rhenen ; de sluis te Spakenburg; en drie gerenforceerde stenen Spaanse redouten (=eenvoudige stenen veldschansen). In 1785-1786 volgden onder andere: de Rijn- en (later) Bergbatterij (buiten de regio gelegen); de bastions op de uiterwaard aan de Grebbe ; het werk met voorwerk aan de Roode Haan (in eerste aanzet daterend uit 1629); het fort aan de Buursteeg; de batterij op de Schalmdijk; en het werk aan de Daatselaar.

Nadat de Grebbelinie in de winter van 1794-1795 zonder slag of stoot in handen van de Fransen was gekomen -het inundatiewater was bevroren waardoor de opgeworpen hindernissen geen betekenis meer hadden en de gang van de vijand niet vertraagd kon worden-, werden er in 1799 opnieuw verscheidene nieuwe werken aangelegd. Het betrof hier met name de zogenaamde voorposten die gesitueerd werden op de komkeringen: o.a. het werk aan de Engelaar, op de Groeperskade; het werk op de Roffelaarskade (de Roffelaar); het werk op de Aschatterkade (de Aschgat); het werk aan de Glashut; en het werk bij Krachtwijk. Verder werden in deze periode nog de Linie van Juffrouwwijk en de prolongatie van de Grebbelinie in de Neder-Betuwe aangelegd. Rond 1800 had de linie haar definitieve vorm bereikt, al zou er nadien nog regelmatig periodiek herstel plaatsvinden.

Na een periode van geringe interesse -vanaf de Franse tijd richtte de aandacht zich weer volledig op de Nieuwe Hollandse Waterlinie- werd de Grebbelinie kort voor het midden van de vorige eeuw, in 1846, opnieuw onder het Departement van Oorlog gebracht. In de daarop volgende jaren werd de grensbepaling van de Militaire Rijksgronden opgemaakt en werden de Grebbesluis en de dwarssluis in de Slaperdijk bij het werk van de Roode Haan vernieuwd. In 1860 werd bij Koninklijk Besluit vastgelegd dat de Grebbelinie in een zodanige staat van onderhoud moest worden gebracht, dat "zij krachtig en zo lang mogelijk te verdedigen zoude zijn". Zo werden in 1866 vijf damsluizen in de komkeringen vernieuwd en de aanvoerweg van het inundatiewater aanzienlijk verbeterd, onder andere nabij Veenendaal. Kort daarop echter zag men van voltooiing van het werk af en werden de werkzaamheden gestaakt.

Mede door dit feit werd de noodzaak onderstreept om volgens een vast plan het Nederlandse verdedigingsstelsel aan te leggen en te onderhouden. In de Vestingwet van 1874 werd de Grebbelinie opgenomen als de "stelling van de Gelderse Vallei". Zij diende als voorpostenstelling van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Na verloop van tijd evenwel werd de stelling gerangschikt onder de vestingwerken der derde klasse en in 1910 geheel gedeclasseerd, waarna in 1926 een groot deel van de werken werd opgeheven als duurzaam vestingwerk.

In 1939-'40 werd de Grebbelinie weer in staat van verdediging gebracht. Het verdedigingsleger kwam in een linie terecht die eigenlijk niet meer bestond. Door het verrichten van zware arbeid moesten de soldaten de linie zelf weer gereed maken. Al doende ontstond een stelsel van wapenopstellingen, loopgraven en vooral houten en aarden schuilplaatsen. Hier en daar trof men verder een betonnen mitrailleurkazemat in de frontlijn aan. Tegenstand werd er bij de Duitse inval van mei 1940 overigens niet lang geboden. Het bombardement op Rotterdam en het dreigement Utrecht hetzelfde lot te laten ondergaan waren aanleiding de strijd na vijf dagen al te staken. Na de tweede wereldoorlog had de stelling van de Gelderse Vallei militair voorgoed afgedaan en in 1951 werden de laatste werken officieel als vestingwerk opgeheven.

Binnen de huidige gemeente Amerongen is het fort aan de Rode Haan het oudste object. In 1629 werd hier een van de drie 'Spaansche redouten' aangelegd. Het was het beginpunt van de liniewal, ter plaatse van de kruising van de Grift en de Slaperdijk. De huidige vorm kreeg het object in 1786 toen de redoute werd omgewerkt en uitgebreid en werd opgenomen in de Grebbelinie die tussen 1742 en 1755 was aangelegd. In 1786 werden in het voorwerk van de Roode Haan een borstwering aangelegd. Tevens werd een batterij op de Schalmdijk aangelegd. Genoemd verdedigingswerk diende om de toegang van de Slaperdijk en de Emminkhuizerberg te kunnen verdedigen. Het was een groot gebastionneerd werk met aan de open keel twee teruggetrokken flanken, waarachter -links en rechts- een kleine redoute lag. Het duurde vervolgens tot aan 1939-'40 voordat in Amerongen weer aan de Grebbelinie gebouwd werd. Het betrof ditmaal de bouw van een aantal betonnen mitrailleurkaze-matten, die op of nabij de oude werken kwamen te staan. De verdedigingslinie heeft het in de oorlog -en wat sommige werken betreft ook in de periode daarna- zwaar te verduren gehad, maar vormt desondanks in het landschap nog altijd een dominant en karakteristiek element. Het voorwerk van het werk aan de Roode Haan bestaat -net als het werk aan de Roode Haan zelf- in iets meer geschonden vorm eveneens nog. Een deel van de werken uit de jaren '39-40 is nog bewaard gebleven en vormt met de liniewal en het fort een ensemble van belangrijke cultuurhistorische betekenis. Bij de waardering kunnen we ook de brug en stuw in het Valleikanaal betrekken.
Een deel van het fort ligt onder de gemeente Veenendaal en is aldaar ook beschreven. Aan de westzijde zet zich het geheel voort in de gemeente Woudenberg en wordt ook aldaar beschreven.

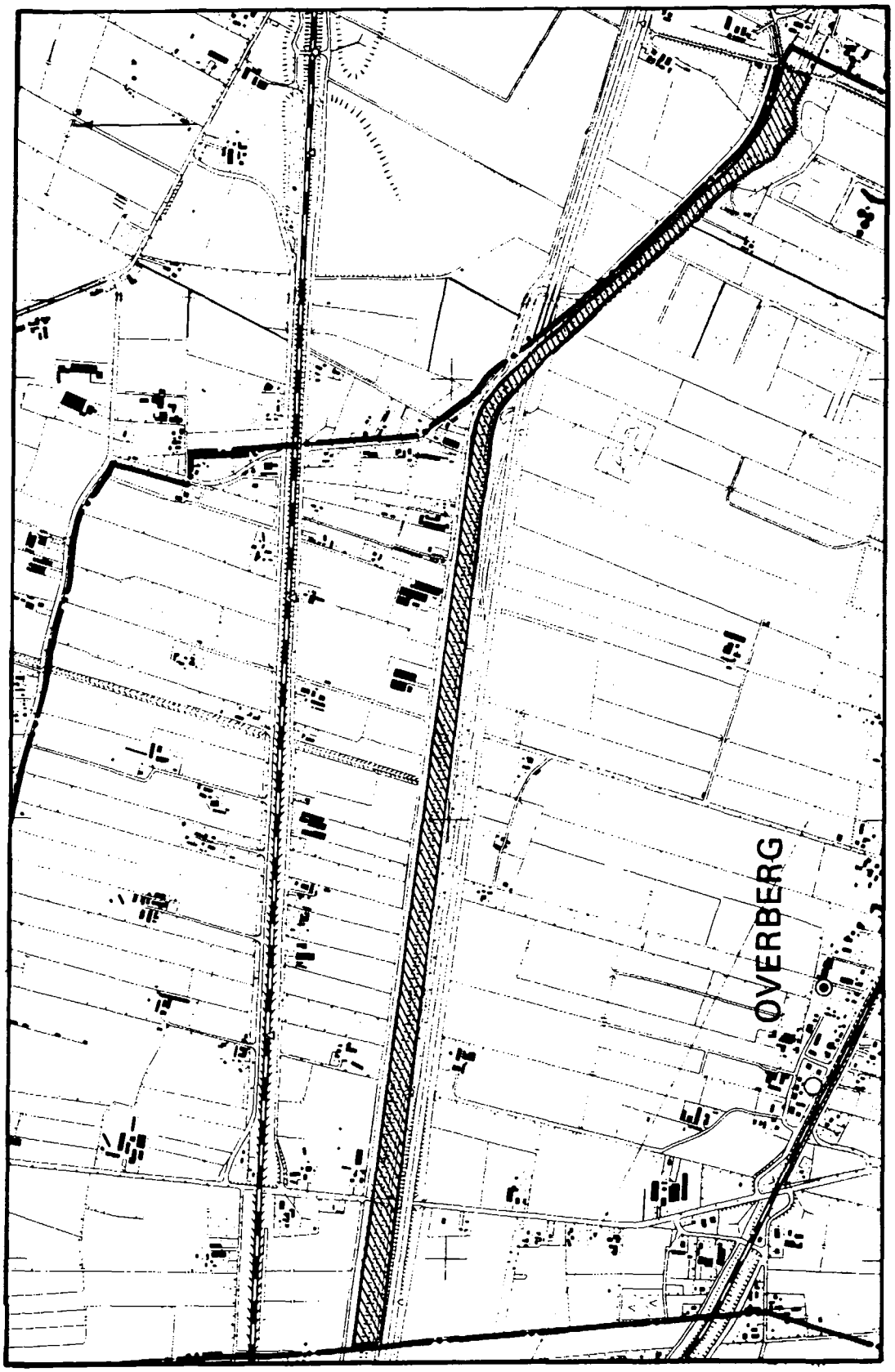

Afb. 12 Grebbelinie

3 ARCHEOLOGISCHE VINDPLAATSEN EN HISTORISCH-GEOGRAFISCHE ELEMENTEN

3.1 ARCHEOLOGISCHE MONUMENTEN

(volgens opgave: 'Archeologische monumenten in de provincie Utrecht')

1. aanleg en overblijfselen van de Laat-Middeleeuwse ridderhofstad Natewisch **M-ch**
2. resten van de Laat-Middeleeuwse ridderhofstad Bergestein
3. resten van de Laat-Middeleeuwse ridderhofstad Waayestein
4. grafheuvel (De Hazenberg) **(M)-ch**
5. grafheuvel (De Keienberg) **M-ch**
6. aanleg en overblijfselen van de Laat-Middeleeuwse ridderhofstad Lievendaal (Bovenpolder) **M-ch-cl**
7. grafheuvel (Veenseweg) **M-ch**
8. terrein waarin 3 grafheuvels (Galgenberg) **(M)-ch**
9. sporen van bewoning uit de Bronstijd en de IJzertijd (Bosweg)
10. grafheuvel **(M)-ch**
11. sporen van bewoning uit de Bronstijd en de IJzertijd (De Paardekop)
12. resten van het waarschijnlijk middeleeuwse adellijke huis Roijestein

M : terrein beschermd ingevolge de Monumentenwet.
(M) : terrein dat op de voordracht staat voor wettelijke bescherming, maar waarbij die bescherming nog niet is geëffectueerd.
ch : cultuurhistorische waarde; significante vorm- en structuurelementen zijn duidelijk zichtbaar.
cl : cultuurlandschappelijke waarde; herkenbare samenhang tussen een of meer monumenten en natuurlijke en/of historisch-geografische terreinkenmerken.

3.2 HISTORISCH-LANDSCHAPPELIJK ELEMENTEN EN STRUCTUREN

In het kader van het MIP is geen uitputtende studie of inventarisatie verricht naar de aanwezigheid van belangwekkende historisch-geografische elementen en structuren. Onderstaande opsomming streeft dan ook niet na volledig te zijn. Doel is meer een signalering van in het oog springende elementen en belangrijke deelstructuren, die onderdeel zijn van de historisch-ruimtelijke structuur. Op diverse plaatsen in de tekst van deel A is de **historische nederzettingsstructuur** uitgebreid behandeld (par. 3.5 en 4.4). Ook de **wegeninfrastructuur** is daar voor een belangrijk deel reeds aan de orde geweest (zie par. 3.4 en 4.3). Structuurbepalende elementen van nederzettingen alsmede de reeds behandelde infrastructuur zijn in onderstaand overzicht derhalve niet opgenomen.

Onderstaand zijn in het kort andere punt-, lijn- en vlakelementen en structuren aangeduid die uit historisch-geografisch oogpunt van belang zijn en niet elders (in de gebiedsbeschrijving of bij de objectbeschrijvingen) zijn beschreven.

1 Inrichtingselementen en -karakteristieken van het gebied die samenhangen met de ontginning van het gebied.
De oudste cultuurgronden van Amerongen, de engen zijn grotendeels overbouwd. Een waardevol restant vormen de nog niet overbouwde akkers aan de oostzijde van het dorp. De aanwezigheid van tabaksschuren vormt hier een extra kwaliteit.
Typerend voor het lage gebied zijn de jongere ontginningen in het westelijke gebied De Hoeven. Direct afleesbare inrichtingselementen van deze komontginning zijn de regelmatige, strookvormige percelering en de situering van boerderijen aan de dijkvoet.
2 Restanten van de Schoonebeekergrift in het noordelijke gebied.
3 Restanten van de vestingwerken (liniewal, Fort a.d. Roode Haan, Groeperkade, Slaperdijk) in het noorden als onderdeel van de Grebbelinie.
4 Restant van een eendenkooi in het noordoosten.
5 Nog herkenbare elementen van bijzondere bosaanleg op de Heuvelrug, zoals sterrenbossen, bomenlanen e.d. (niet geïnventariseerd).
6 Aarden wallen in het bosgebied van de Heuvelrug die werden opgeworpen bij de bosaanleg.

4. BOUWKUNDIGE TYPOLOGIE

4.1 BRUGGEN, SLUIZEN EN ANDERE WEG- EN WATERBOUWKUNDIGE WERKEN EN DE BIJBEHORENDE HULPMIDDELEN

Ten gevolge van de veenafgravingen en daling van het maaiveld achtte men het in 1652 noodzakelijk om het gebied tussen Amerongse- en Emminkhuizerberg de zogenaamde slaperdijk. Ten behoeve van de afwatering werden in 1714 aan de Roode Haan een drietal heulen en een sluis aangebracht. Deze zijn in 1937 in het kader van de kanalisatie van het Valleikanaal en de bijbehorende vertikaal beweegbare stuw. Aan de Lekdijk 15 vinden we een uit ca. 1870 daterende dijkmagazijn van het Hoogheemraadschap Lekdijk bovendams gecombineerd met een dijkwachterswoning.

4.2 VOORWERPEN OP VELD, PLEINEN EN STRATEN

Binnen de gemeente Amerongen vindt men een grote diversiteit van objecten van deze categorie. Op de Amerongse Berg vindt men nabij het Berghuis een gedenkzuil door de vrouwe van Amerongen als herinnering aan de slag van Waterloo opgesteld. In de nabijheid van de begraafplaats aan de Rijksstraatweg vindt men de voet van de galg van de heerlijkheid Amerongen. Het bezit van een Hoge Heerlijkheid bracht ook het bezit van het zogenaamde halsrecht mee.
Op de Hof staat een gietijzeren pomp uit het eind van de vorige eeuw. terwijl in de directe nabijheid in 1898 een een lindeboom werd geplant. De stam van deze Wilhelminaboom is omgeven door een gietijzeren hekwerk.
Als grensmakering van de vroegere heerlijkheid van Amerongen en Ginckel dienden hardstenen palen met het wapen van de heerlijkheid en naam. Men vindt ze nog aan aan de Utrechtse straatweg, de Elsterstraatweg en de Oude Weg in Elst.
Aan het begin van de Rijndijk vindt men een dijkpaal van het Hoogheemraadschap Lekdijk Bovendams.

4.3 KERKELIJKE GEBOUWEN EN BIJZONDERE ONDERDELEN DAARVAN, ALSMEDE WONINGEN EN KERKELIJKE FUNCTIONARISSEN

Op een geaccidenteerd terrein ligt de N.H. Andreaskerk. Deze kerk bestaat uit een drieledige toren, een pseudo-basikaal schip een ver daarboven uitstekend koor met veelhoekige sluiting en een kapelvormige sacristie aan de noordzijde en een grafkapel aan de zuidzijde. Het schip dateert uit de tweede helft van de vijftiende eeuw en vervangt een oudere romaanse kerk. Omstreeks 1500 kreeg de kerk haar tegenwoordige koor en sacristie terwijl de toren pas in 1527 de tegenwoordige toren tot stand kwam. Koor en sacristie bezitten nog hun oorspronkelijke stenen overwelving. Het schip bezit een houten tongewelf dat sinds het eind van de vorige eeuw aan het gezicht onttrokken is door gestucte schijngewelven. In 1661 heeft het interieur veel geleden doordat men met het oogmerk een betere 'preekkerk' te creëeren om-en-om een pijler heeft gesloopt.
Kerk en toren zijn rijk geornamenteerd door middel van vlechtingen en het afwisseld gebruik van tufsteen en baksteen. De toren bezit drie geledingen, en maakt deel uit van een reeks

torens van parochiekerken in de provincie Utrecht die onder invloed van de Utrechtse Domtoren tot stand kwam, zoals te Amersfoort, Wijk bij Duurstede, Rhenen, Soest, Loenen en Eemnes-buiten. Met de laatste drie kerken vertoont hij een zeer sterke verwantschap, maar is veel rijker uitgevoerd. De aan de zuidzijde van de kerk gelegen grafkapel van de heren van Natewisch dateert ook uit de eerste helft van de zestiende eeuw hoewel een gedenksteen met het jaartal 1402 dit schijnt niet te willen toegeven. De kerk bezit nog voor het belangrijk deel haar zeventiende-eeuwse meubliair.
De tweede kerk in de gemeente Amerongen is veel eenvoudiger van opzet. Ze werd in 1870 als N.H. zaalkerk in eclectische stijl gebouwd in de jonge nederzetting Overberg. De Kerk is helaas sterk door verbouwingen aangetast. Naast de kerk staat de 1874 gedateerde verdiepingloze pastorie in dezelfde stijl.
Ten zuiden van de N.H. Kerk van Amerongen staat aan de Nederstraat de N.H. Pastorie een gebouw van twee bouwlagen onder een mansardedak en een symmetrische voorgevel van vijfassen breed. Het gebouw dateert uit 1841 en vervangt een oudere pastorie waaraan de zeventiende eeuwse tuinmuren links en rechts nog herinneren.

4.4 UITVAARTCENTRA EN BEGRAAFPLAATSEN

Oorspronkelijk zullen de inwoners van Amerongen in en rond de Andreaskerk zijn begraven. In de kerk vindt men in 1908 heropgerichte grafmonument van Godert van Reede en Een opmerkelijk groot aantal rouwborden herinnert aan het feit dat veel leden van de familie Van Reede in deze kerk werd begraven. Aan het begraven in de kerk kwam in 1829 een einde.
Aan de Rijksstraatweg werd de nog bestaande Algemene begraafplaats van Amerongen aangelegd. Op het door een gietijzeren hek op een hoogte gelegen begraafplaats vindt men een eenvoudig lijkenhuisje. Aan de Oostzijde liet de familie Bentinck de grafkelder in de vorm van een dorisch tempeltje met natuurstenen portico bouwen. Dat ook bewoners van het kasteel hier werden begraven getuigt een grafmonument van de familie Van Reede. De inwoners van Overberg werden begraven rond de in 1870 gestichtte kerk. In de jaren '30 heeft men aan de overzijde van de Rijksweg een nieuwe begraafplaats gesticht.

4.5 HANDELS- EN KANTOORGEBOUWEN VOOR TRANSPORT EN OPSLAG

Aan de tramlijn Utrecht-Rhenen die langs de Van de Boschstraat was gelegd,herinnert nog weinig. Iets teruggelegen ligt het pand Van de Boschstraat 29 dat fungeerde als koffiehuis en wachtlokaal.
Een rol bij de accijnsheffing op tabak, speelde het in 1806 door de Fransen gebouwde grote pakhuis dat nu bekend staat als de Napoleonsschuur aan de Van de Boschstraat 44. Het is een fors gebouw van twee bouwlagen onder een schilddak en een forse inrijpoort.
Aan de Overstraat 56 staat een deels open houten houtloods van twee bouwlagen onder zadeldak. Een eenvoudige weliswaar verbouwde houtloods vindt men aan Gasthuisstraat. Deze houtloods hoorde bij het kasteel Amerongen.

4.6 GEBOUWEN VOOR LIEFDADIGHEID , GEZONDHEIDSZORG, WETENSCHAP EN CULTUUR

In het dorp staat de Gasthuisstraat een schoolgebouw van twee bouwlagen onder flauwhellend zadeldak in eclectische stijl. Dit schoolgebouw zal dateren uit de jaren '70 van de vorige eeuw.

4.7 GEBOUWEN VOOR SPORT, RECREATIE, VERENIGING VERGADERING EN HORECA

Amerongen kent nog een aantal gebouwen die oorspronkelijk als herberg zijn gebouwd. Het oudste etablisement is waarschijnlijk DE RODE LEEUW aan de Drostestraat. Dit gebouw zeer strategisch gelegen op het punt waar de Rijndijk en de weg naar het Beusichemse Veer elkaar ontmoeten. Het gebouw bestaat uit een zeventiendeeuws voorhuis, later van een tweede bouwlaag voorzien en een relatief hoog, jonger achterhuis. Het opschrift boven de inrijpoort in de linkerzijgevel "er is goed logement te voet en te paerd 1794" herinnert aan de oorspronkelijke functie.
Eveneens aan de rand van het dorp ligt aan de Van de Boschstraat de herberg HET ROODE HERT. Dit pand is niet als herberg gebouwd. In 1748 werd dit herenhuis aangekocht om een herberg in te vestigen. De bijbehorende schuur, vanwege de functie direct aan de straat gelegen is in 1855 gebouwd en vervangt een oudere houten schuur (Demoed 1974, 277). Iets verder op in de Van de Boschstraat die oorspronkelijk de naam Utechtse postweg droeg, ligt de herberg Buitenlust die pas sinds 1904 een horecafunctie bezit. In het dorp ligt aan de Overstraat 19-21 de vroegere Logement en Stalhouderij " De Posthoorn". Het witgepleisterde gebouw dateer uit ca. 1760.
Buiten het dorp ligt aan de Lekdijk 5 het 1657 gedateerde dijkhuis "De (eerste) veertig gaarden" dat vroeger eveneens een herbergfunctie heeft gehad. Hieraan herinnert de evenwijdig aan de dijk gesitueerde houten inrijschuur.
Ook het Berghuis Veenestraat 28 is eigenlijk een dwarshuisboerderij. Aan het eind van de vorige eeuw kwam de oostelijke Heuvelrug door de verbeterde infrastructuur in trek kwam als recreatiegebied, kreeg ook belangstelling voor verafgelegen Amerongen en de beboste van de Amerongse Berg. Het doortrekken van de stoomtramlijn Utrecht-Doorn via Amerongen, Rhenen en Wageningen naar Arnhem in 1887 bevorderde de belangstelling voor Amerongen. De dwarshuisboerderij Berghuis aan Veenestraat 28 werd verbouwd tot uitspanning en de villa Oranjestein aan de Drostestraat in 1897 tot hotel voor zomergasten. Ook de villa Lievendaal op het Hof 6-10 werd als hotel ingericht.

4.8 KASTELEN, LANDHUIZEN, BUITENPLAATSEN, HISTORISCHE PARKEN EN TUINEN EN DE DAARBIJ BEHORENDE BIJGEBOUWEN EN OBJECTEN

Amerongen kende in de zeventiende eeuw een vijftal adellijke huizen. Het belangrijkste was het Huis Amerongen. Het werd omstreeks 1280 gesticht in de uiterwaarden. In de vijftiende

verrees iets oostelijker eveneens aan de uiterwaarden het Lievendael, waarvan de omgrachte kasteelplaats nog bewaard is gebleven. Binnendijks, in de ontginning De Hoeven werd in de veertiende eeuw het huis Natewisch gebouwd, waarvan de woontoren nog bewaard is gebleven. Van de westelijke van de Kersweg gelegen Waaienstein is nog een schuur bewaard gebleven, terwijl aan het huis Roijestein dat nooit als ridderhofstad is erkend, niets meer herinnert.
Het oudste is het Huis te Amerongen dat in 1286 werd gesticht. In de loop van de eeuwen ontstond werd de oorspronkelijke woontoren het middelpunt van een langzaam gegroeid gebouwencomplex zoals dat in 1646/ 7 door de tekenstift van Roelant Roghman werd vastgelegd. Aan de Oostkant was het voorplein gesitueerd dat werd afgesloten door een langgerekt bijgebouw. In 1673 ging dit complex door brand verloren. Op de funderingen van het kasteel verrees het tegenwoordige Huis te Amerongen. Dit gebouw bestaat uit een groot vierkant blokvormig hoofdgebouw gedekt door drie parrallele , slechts aan de voorzijde door dwarskappen verbonden schilddaken. Inwendig bestaat het behalve uit een souterrain, beletage uit twee bouwlagen. Voor het gebouw is niet direct een architect aan te wijzen. Het gebouw kwam tot stand onder leiding van de meester-timmerman Schut in directe samenwerking met de opdrachtgeefster Margaretha Turnor. Het zeer forse gebouw is uitwendig uiterst, zelfs zeer gedurfd sober uitgevoerd en hoort tot de zogenaamde 'strakke stijl'. De 7-assige voorgevel bezit een middenrisaliet dat wordt geaccentueerd door een zandstenen deuromlijsting met bovenliggend balkon. In de achtergevel springt de zaal in de vorm van het vier assen brede middenrisaliet naar buiten.
Inwendig is het gebouw voorzien van een ruim voorhuis met centraal trappenhuis waarachter zich op hoofdverdieping en souterrain een dwarsgang is geprojecteerd. In de as van het gebouw ligt de brede grote zaal met schouwen en stucplafond. Het trappenhuis voert naar een door twee verdiepingen brekende bovenhal met houten tongewelf. Deze ruimte is aan het begin van deze eeuw door P.J.H. Cuypers van marmeren en gemarmerde pilasters en beschildering voorzien.
Het gebouw is doormiddel van van een dubbele boogbrug gedateerd 1678, verbonden met het voorplein.Het is hooggelegen vierkante ruimte, in de noordwesthoek onderkelderd en rondom gevat in bakstenen wal- en keermuren. Het voorplein wordt aan de overzijde afgesloten door een langgerekt, aan de achterzijde direct uit de gracht oprijzend stalgebouw onder schilddak met dakkapellen, in de gevel an het voorplein voorzien van rondbogige nissen waarin dito inrijpoorten en vensters. Ter weerszijden vierkante hoger opgetrokken eindpaviljoens van twee bouwlagen onder tentdaken bekroond met schoorstenen. waarin dienstwoningen. Het dak van het lage dienstgedeelte is voorzien van een dakruiter. Inwendig een eind negentiende- eeuwse stalinrichting. De situering van het stalgebouw is voor de bouwtijd, ca. 1680 bepaald niet modern te noemen. De situering hangt samen met het feit dat men bewust gekozen heeft het gebouw op dezelfde plaats als zijn voorganger te situeren. De voorliefde voor traditionele vormen zien we ook bij het zogenaamde bastion dat door middel van een bakstenen poort en een bakstenen boogbrug met het voorplein is verbonden

Dit zogenoemde bastion is een omgracht en door bakstenen keermuren met schietgaten voorzien plein. Via een bakstenen brug overeenkomstig die tussen voorplein en bastion komt men op de oprijlaan. die door middel van een ijzeren hekwerk met tweevleugelige poort tussen bakstenen hekpijlers. De poort dateert uit de zeventiende eeuw. Op het hek sluiten aan de westzijde een uit 1878 daterende oranjerie onder schilddak en aan de oostzijde een laag dienstgebouw waarin de porierswoning. Het kasteel is omgeven door een terassengewijze opgebouwde tuin door een bakstenen muur van Drostestraat en Veerweg gescheiden. De tuin waaraan een laat-zeventiende eeuwse opbouw in Hollands-Classicistische stijl ten grondslag ligt, is omstreeks 1900 door de tuinarchitect Hugo Poortman opnieuw ingericht in een neo-renaissancestijl.
Op enkele honderden meters van de Lekdijk ligt op een omgracht terrein de sinds 1871 weer solitaire woontoren van de Ridderhofstad Natewisch. Deze bakstenen woontoren bezit een drietal bouwlagen die onderling zijn verbonden door een uitgebouwde spiltrap. De begane grond is in steen overkluisd en het hoofdvertrek op de verdieping bezit een samengestelde balklaag met gotische sleutelstukken. Zeventiende eeuwse kruisvensters vervangen lichtspleten en verhogen sinds die tijd het woongenot. In 1721 werd de toren uitgebreid met een U-vormige bebouwing die in 1871 werd gesloopt. Deze bebouwing was geheel bepleisterd evenals de toren. Deze bepleisterd werd in 1943 grotendeels verwijderd. Buiten de omgrachting ligt de boerderij Natewisch met op het erf een gepleisterd koetshuis. Aan de zuidoostzijde van de gracht ligt een eenvoudig jachthuis met spitsboogvensters uit 1859.
Aan de Zuijlesteinseweg 18 staat de boerderij Waayestein op de plaats van de verdwenen Ridderhofstad. De bijbehorende schuur opgetrokken uit kloostermoppen van het oude huis en gedekt door een schilddak maakt onderdeel uit van de aanleg van het Huis Zuijlestein en valt nu onder deze beschermde buitenplaats.

4.9 WONINGEN EN WONINGBOUWCOMPLEXEN

Amerongen vertoont voor een dorp reeds sinds de zeventiende eeuw eensterk gesloten bebouwing langs Hof, Overstraat en Nederstraat. Van de meeste huizen zou men willen indelen onder de agrarische bebouwing. Veel huizen vertonen de kenmerken van langhuis- en dwarshuisboerderijen. Het is niet altijd duidelijk of er vroeger al of niet een agrarisch bedrijf werd uitgeoefend als nevenberoep.
Er is voor gekozen de objecten typologische naar bouwmassa in te delen. De panden in de kern van Amerongen zijn te verdelen in min of meer vrijstaande diepe huizen met de nok haaks op de straatwand, vrijwel altijd eenbeukig, dwarse huizen met de nok evenwijdig aan de straatwand, vierkante huizen en huizen met een dwarsgeplaatst achterhuis op L-of T-Vormige plattegrond.
Verder zullen een aantal specifiek voor de periode 1850-1940 gebruikelijke gebouwtypen onderscheiden worden. We noemen de villa's,herenhuizen, buitenhuizen, landhuizen, middenstandswoningen, en arbeiderswoningen.

Diepe huizen

Het dorp Amerongen telt een aantal diepe huizen.Ze zijn vrijwel allen driebeukig en hadden in het achterhuis veelal een bedrijffunctie, veelal agrarisch van karakter. Men zou ze ook onder de langhuisboerderijen kunnen indelen. Voorbeelden zijn het pand Zandvoort 1 uit 1659. Van de Boschstraat 39, 41, 43 , 45-49 55, 69-71, 30, 32, Donkerstraat 9, 11 (1841), 25-27, 20, 22.Drostestraat 1, 31.Overstraat 43, 47, 49, 53. Interessant is het pand Overstraat 16, een pand met aan voorzijde dwarsgeplaatste kamer.

Dwarse huizen
Amerongen telt een aantal eenbeukige panden van een bouwlaag. Voorbeelden zijn Nederstaat 1,3,5,7, 9-11,Overstraat 25 is een voorbeeld van tweebeukig dwarshuis van een bouwlaag onder twee evenwijdige zadeldaken. Aan de achterzijde is een achterhuis aangebouwd. Het pand de Burgwal, Overstraat 2, is een ook een tweebeukig pand van een bouwlaag onder evenwijdige schilddaken. Opmerkelijk is het dwarsgeplaatst achterhuis met inrijpoort. die de achterzijde een agrarische karakter geeft.

Dwarse huizen met haaksgeplaatst achterhuis
In het dorp Amerongen vind men langs de Van de Boschstraat en langs de Overstraat een aantal dwarshuizen met haaksgeplaatste achterhuizen.De panden Overstraat 10, 14, 28-30, 32. Overstraat 20-22, 17, 29-31, 59-61, 36-38, 42-44,48 bezitten een voorhuis met een lage verdieping.

Villa's en landhuizen
Amerongen telt een viertal villa's: Lievendaal aan de Nederstraat uit 1880 met een landschappelijke tuinaanleg van D. Wattez, de villa Oranjestein (Hof 6-10) en de strakke villa Overstraat 4,alsmede het circa 1850 gebouwde pand Overstraat 29. Rijke voorbeelden zijn Zandvoort 25 en 27 in de trant van de Amsterdamse school.
Landhuizen vinden we weinig in Amerongen. Het enige voorbeeld in Bergweg 7 een laag gebouw op vrije plattegrond. In 1932 gebouwd door de marineofficier Dagnelie.

Arbeiderswoningen
Arbeiderswoningen waren veeal in rijen gegroepeerd. Een voorbeeld is Rijnstraat 6, 8, 10 en Donkerstraat 8, 10, 12, 14, 16. Tot deze groep kunnen ook de eenvoudige cameren gerekend worden zoals Gasthuisstraat 14-18. aan het eind van de zeventiende eeuw in opdracht van Margaretha Turnor gebouwd. In de nabijheid van de kerk vinden we de zogenaamde weduwenhuisjes Nederstraat 2-10 die uit de achttiende eeuw dateren.

4.10 BOERDERIJEN

Buiten het dorp zijn de boerderijen in Amerongen vooral langs de Lekdijk gesitueerd. Een oudere lintbebouwing vinden we ook langs de Dwarsweg en het begin van de Haarweg. Deze boerderijen langs de Lekdijk (=Rijndijk) zijn veelal aan de kop van de kavels gesitueerd. Het woongedeelte is aan de weg gesitueerd en het bedrijfsgedeelte naar de landbouwgronden gekeerd. Boerderijen verenigen zowel woon-. stal- en tasfunctie onder een dak. Op het erf staan functioneel gegroepeerd kapbergen, varkenshokken, schaapskooien en bakhuizen. Uit grootte, materiaalgebruik,

plattegrond en situering van vensters en deuren en detaillering is de ontwikkeling van de bedrijfsvoering en de behoefte van de gebruikers aan representativiteit te herleiden.
De boerderijen bezitten in het algemeen een skelet van ankerbalkgebinten en zijn veelal driebeukig. In het voorste deel van het huis vond het wonen en slapen plaats en in het achterste deel de bedrijfsvoering: stalling van vee links en rechts van de deel en het tasten van landbouwproducten op de zolder. Deze vorm, waarbij alle functies onder een dak zijn verenigd noemt men een langhuis boerderij. De langhuisboerderijen in Amerongen dateren vrijwel alle uit de tweede helft van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. De oudste Langhuisboerderijen vinden we langs de Dwarsweg en de Haarweg. Dwarsweg 58 uit de achttiende eeuw met een schaapskooi uit dezelfde tijd. Dwarsweg 60 uit dezelfde tijd met een bakhuis en houten schuren op het erf.
De boerderij Dwarsweg 62 dateert uit het begin van deze eeuw. De meeste boerderijen zijn vrij sober uitgevoerd, slechts de boerderij Nieuw Ruwe Hofstede aan de Bergweg 20-22 uit 1892 bezit rijke decoratievormen. Ook langs de Koeneweg vinden we een aantal negentiende eeuwse boerderijen. Aan de voet van de Lekdijk noemen we de boerderijen. Kolland uit ca. 1870, (Lekdijk 3), Rijnzicht uit 1922 (Lekdijk 7) Willemshoeve Lekdijk 18 uit de tweede helft van de negentiende eeuw en de Corneliahoeve Lekdijk 23 uit 1910-1925.
Een bijzonder type langhuis boerderij is de tabakschuur gecombineerd met woonhuis zoals aan Van de Boschstraat 71 waarschijnlijk uit de achttiende eeuw daterend.
Kenmerkend voor de streek rond Amerongen zijn de tabaksschuren of tabaksboerderijen. Tabaksschuren zijn vrijstaande tabakdroogschuren die voorzien zijn van in de loop van tijd voorzien van afsluitbare ventilatiesystemen in de zijwanden. Deze laatste dient men te beschouwen als een innovatieve ontwikkeling ten opzichte van schuren zonder afsluitbare ventilatieopeningen. De droogschuren werden verder toegerust met een hankenconstructie. Op de uiteinden werden de spijlen waaraan de te drogen tabaksbladeren waren geregen, werden opgehangen.De hanken bestonden uit verticale stijlen met op regelmatige afstand klossen waarop horizontale regels waren bevestigd.De afzonderlijke hanken werden op een afstand van ongeveer 150-160 cm van elkaar, haaks op de nokrichting geplaatst. Er worden een aantal typen onderscheiden. namelijk hoogwandige, twee- en eenbeukige schuren en laagwandige driebeukige tabakschuren. Dit laatste type, komt vooral in Amerongen en Elst voor en wordt ook wel het Amerongense type genoemd. Dit schuurtype was oorspronkelijk voorzien van koudtegenelkaar geplaatste houten delen met horizontaal, aan hengels hangende ventilatiekleppen. Daarnaast ontwikkelde zich een type met horizontale delen met vertikaalschanierende luiken.
Voorbeelden van het het eerste type treft men nog veelvuldig aan zoals langs de Kersweg, de Zuijlesteinseweg, de Bergweg en de Koenestraat. Het tweede type hebben we niet aangetroffen. Van een tabaksboerderij spreekt men wanneer de woonfunctie tesamen met de tabaksdroogfunctie onder een dak is gebracht. Een voorbeeld is Van de Boschstraat 71-75. Soms is de tabakschuur gecombineerd met een dwarsgeplaatst woonhuis, en valt onder de groep dwarshuisboerderijen.

Speciale vermelding verdient het op een terp gelegen langhuisboerderijtje aan de Rijnsteeg 1 uit 1855. Het is de woning van de waardman, die toezicht hield op het 's zomers op de uiterwaarden ingeschaarde vee.

4.11 BEDRIJFSGEBOUWEN

De meest karakteristieke vorm van bedrijfsgebouwen zijn de windmolens. In het buurtschap Elst staat aan de Oude Weg op een kleine verhoging de windkorenmolen 't Wissel, een ronde stenengrondmolen uit 1855 met een vlucht van 21,90 meter. Aan de Van den Boschstraat vindt men de onttakelde romp van een stenen bergmolen uit 1862. Deze vervangt een oudere standaardmolen.

5 INVENTARISATIE VAN BOUWKUNDIGE OBJECTEN

5.1. TOELICHTING

Per object zijn diverse gegevens vermeld, waaronder identificerende, historische en technische, alsmede een omschrijving, een categorie-indeling en een motivering waarom het object in de inventarisatie is opgenomen.

De motivering is verwoord volgens standaard-formuleringen. De erbij vermelde cijfers geven de mate aan waarin een en ander van belang is (aflopend van 1 tot 5, van zeer groot tot niet).

De indeling van de waarde in categorieën (aflopend van 1 tot 3) loopt in feite vooruit op de selectie-fase. Er is gekozen voor het reeds nu maken van zo 'n indeling om snel te kunnen inspelen op behoudskwesties en ter stimulering van een gemeentelijk monumentenbeleid.

De categorie-indeling is als volgt:
1: zeer waardevol op gemeentelijk niveau; van monumentale betekenis;
2: waardevol op gemeentelijk niveau; van beeldbepalende betekenis;
3: van enige waarde op gemeentelijk niveau; van beeldondersteunende betekenis.

Omtrent de zeldzaamheid van het object is nog geen uitspraak gedaan, wél omtrent de gaafheid. Met gaafheid is aangeduid in hoeverre een object zich nog in de originele toestand bevindt. De volgende onderverdeling naar type gaafheid is gemaakt:
- gaafheid wat betreft de directe omgeving;
- gaafheid wat betreft de hoofdvorm;
- gaafheid wat betreft de detaillering.

Afkortingen
Inventar. = inventarisatie
Bijz. gebied = gebied met bijzondere waarden
Bouwk. staat = bouwkundige staat
Bouwj. = bouwjaar
Bouwj. verb. = datum verbouwing
Oorspronk. functie = oorspronkelijke functie
Vindplaats bouwtek. = vindplaats bouwtekeningen
Foto neg. nummer = fotonegatief nummer